

2017-01

jaargang 48
nummer 01
februari 2017

Maandblad van
Vrijdenkersvereniging
De Vrije Gedachte

De Vrijdenker

Sinds 1856

IN DIT NUMMER ONDER MEER

Polderen met een homohumanist
Een nieuwe Stemwijzer
Rudy Kousbroek en religie

Radicalisering volgens Jahjah
Moraal bij de borrel
Nader tot het atheïsme

Reizen met Seuren
De autonome auto
(Tegen-)natuurlijk?

VRIJDENKERSBORREL

Een Vrijdenkersborrel (of Verlichtingsborrel of Tafel van de Rede) is een maandelijks feestje over helder denken, de moraal en het goede leven. Voor vrijdenkers, atheïsten, humanisten, skeptici en andere belangstellenden op zoek naar de rede. Er worden een aantal van deze evenementen in Nederland georganiseerd. Zou u er zelf eentje willen organiseren? Neem dan contact met ons op via info@devrijgedachte.nl.

!!! LET OP: Tijd en plaats van de hieronder vermelde borrels kunnen veranderen.
■ ■ ■ **Kijk dus altijd op onze website voor de actuele informatie.**

Amsterdam – Vrijdenkersborrel

Locatie: Café Heffer, Oudebrugsteeg 7, Amsterdam
Wanneer: elke derde woensdag van de maand (zie agenda)
Tijd: 20:00 – 22:00 uur (inloop vanaf 19:30 uur)
Kosten: vrij toegang, drankjes voor eigen rekening
Contact: amsterdam@devrijgedachte.nl

Deventer – Vrijdenkersborrel

Locatie: De Fermerie, Mugeplein 9, Deventer
Wanneer: elke eerste donderdag van de maand (zie agenda)
Tijd: 20:00 – 22:00 uur (inloop vanaf 19:30 uur)
Kosten: vrij toegang, drankjes voor eigen rekening
Contact: deventer@devrijgedachte.nl

Den Haag – Haagse Verlichtingsborrel

Locatie: Stadsbrasserie De Ooievaer, Turfmarkt 2, Den Haag
Wanneer: elke tweede maandag van de maand (zie agenda)
Tijd: 20:00 – 22:00 uur (inloop vanaf 19:30 uur)
Kosten: €3,00, drankjes voor eigen rekening
Contact: redactie@verlichtingsborrel.org

Utrecht – Vrijdenkersborrel

Locatie: Café Willem Slok, Korte Koestraat 2, Utrecht
Wanneer: elke eerste maandag van de maand (zie agenda)
Tijd: 20:00 – 22:00 uur (inloop vanaf 19:30 uur)
Kosten: vrij toegang, drankjes voor eigen rekening
Contact: utrecht@devrijgedachte.nl

Bezoek onze website
devrijgedachte.nl
en onze Facebook-
pagina

COVER

Voorop: In discussie: (v.l.n.r.) Leon Korteweg, Anton van Hooff en Boris van der Ham, Utrecht 25 nov. 2016 (na de boekpresentatie, zie pag. 35).

Achterop: boven: vier foto's van de borrel na de boekpresentatie op 25 nov. 2016, zie pag. 35; onder links: Willem Vermaat, Verlichtingsborrel Den Haag 12 dec. 2016; onder rechts: Floris van den Berg, Vrijdenkersborrel Amsterdam 14 dec. 2016.

foto's: R. van Elst

De Vrijdenker

jaargang 48 • nummer 01 • februari 2017

INHOUD

Titel	Auteur(s)	Pag.
* Colofon De Vrijdenker / Informatie De Vrije Gedachte	<i>Redactie / Bestuur</i>	2
* Wat een goede keuze is Lubach!	<i>Anton van Hooff</i>	3
* Agenda: Sterven in stijl in Wageningen	<i>Redactie</i>	3
* Polderen in humanismeland Nederland	<i>Floris van den Berg</i>	4
* Anna Bikont – <i>De misdaad en het zwijgen</i>	<i>Enno Nuy</i>	7
* Als je het leven zat bent	<i>Anton van Hooff</i>	8
* Wat òns heilig is	<i>Jo Nabuurs</i>	10
* Democratie in last... Wat te doen?	<i>Frans Couwenbergh</i>	12
* Dyab Abou Jahjah – <i>Pleidooi voor radicalisering</i>	<i>Enno Nuy</i>	14
* ‘Borrelpraat’ over moraal	<i>René van Elst</i>	16
* Heerlijke reis	<i>Philip Vermoortel</i>	19
* ‘ <i>Religious Freedom</i> ’ nu ook voor atheïsten	<i>René van Elst</i>	20
* De zelfrijdende auto	<i>Thomas Spickmann</i>	21
* Rudy Kousbroek spot met religie	<i>Rudy Schreijnders</i>	22
* Het Utopia van de kat, de muis en het hek	<i>Lex Vink</i>	27
* Apologie van Gerard Reve	<i>Anton van Hooff</i>	29
* Natuurlijk tegennatuurlijk	<i>Tom van Ewijk</i>	30
* Kathedraal (gedicht)	<i>Tom van Ewijk</i>	33
* Door kleinigheidjes nader tot het atheïsme (1)	<i>Joseph H. McKenna</i>	34
* Boek over vrijdenken en humanisme verschenen	<i>Dik Kruithof</i>	35
* Dominee, pastoor of rabbi? (7)	<i>(J.G. ten Bokkel)</i>	36

COLOFON

De Vrijdenker

De Vrijdenker is een tien maal per jaar verschijnend tijdschrift, uitgegeven door de **vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte**, waarover meer in nevenstaand kader.

Redactie:

Jan Bontje
René van Elst – hoofd-, eind-, opmaakredacteur
Els Geuzebroek
Anton van Hooff
Thomas Spickmann

Adres:

Postadres: Postbus 398, 3500 AJ Utrecht
Tel.: 0854016874 (0648240283)
E-mail: redactie@devrijegedachte.nl
Website: devrijegedachte.nl
IBAN: NL15INGB0000274551

(Leden- en) abonnementenadministratie:

ledenadministratie@devrijegedachte.nl

Kosten (met ingang van 2017):

- Lidmaatschap met abonnement € 60,— p.j.
- Lidmaatschap zonder abonnement € 28,— „
- Abonnement € 35,— „
- Student-lidmaatschap (t/m 25 jaar)
met abonnement € 28,— „
- Prijs losse nummers € 3,50

Kopij:

Reacties en nieuwe bijdragen, die betrekking hebben op het vrijdenken, worden zeer op prijs gesteld. A.u.b. digitaal aanleveren.

Druk:

Drukkerij Image Team Eemnes
ISSN: 1872-1478

De Redactie van De Vrijdenker wijst erop dat door auteurs verkondigde meningen niet per se geheel of gedeeltelijk de mening van de Vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte en/of de Redactie weergeven. De inhoud van het geschrevene blijft te allen tijde de verantwoordelijkheid van de desbetreffende auteur.

INFORMATIE

De Vrije Gedachte

De **vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte** is opgericht in 1856 onder de naam De Dageraad.

Bestuur:

Richard Duijnstee
Gerhard Elferink – ledenadministrateur
Jacques Honkoop – penningmeester /
vice-voorzitter

Leon Korteweg
Dik Kruithof – secretaris
Fabian van Langevelde – voorzitter
Saskia Spigt

Adres:

Postadres: Postbus 398, 3500 AJ Utrecht
Tel.: 0854016874 (0648240283)
E-mail: info@devrijegedachte.nl
Website: devrijegedachte.nl
IBAN: NL15INGB0000274551

Leden- en abonnementenadministratie:

ledenadministratie@devrijegedachte.nl

Lidmaatschap / abonnement op tijdschrift De Vrijdenker:

Zie het nevenstaand Colofon van dit blad.

Internet:

- Website: devrijegedachte.nl
- YouTube-kanaal: www.youtube.com/channel/UCGBnWeBA14MF2n9OnyQqzLw
- Facebook-pagina: <https://www.facebook.com/DeVrijeGedachte/>

Wat een goede keuze is Lubach!

Anton van Hooff

Zelfs mijn kinderen van 15, 13 en 7 blijven de afleveringen van *Lubach op zondag* terugkijken. En telkens moeten ze weer lachen om de verrassende, uitbundige humor. Hun ouders lachen ook, maar zeggen menigmaal tegen elkaar: ‘Wat slaagt hij er toch knap in om heel serieuze zaken op luchtige wijze scherp te stellen.’

Zo veegde hij in de laatste uitzending van het herfstseizoen op grond van onweerlegbare cijfers de vloer aan met de bewering dat senioren het zo slecht hebben. Onder hen is het percentage armlastigen juist aanzienlijk minder dan over het geheel van de bevolking. Ja, maar Henk Krol was niet in cijfers geïnteresseerd. ‘Oh, maar dan moest hij wel iets aan de naam van zijn partij doen.’ En Roemers kwam met het verweer dat de enige groep die rijk was de rijken waren. Lubach spotte terecht dat dit een uitspraak was van het tautologische soort: ‘de koudste maanden zijn de maanden waarin de temperatuur het laagst is.’

Hij legde ook de vinger op een wonde plek in ons verkiezingssysteem: de helft van de kiezers is boven de 50 en het is juist deze groep die plichtsgetroouw naar de stembus gaat – Nederland is niet het enige land dat een seniocratie dreigt te worden. SP, 50Plus en PVV vissen opportunistisch in deze rijke vijver en schrikken voor leugens niet terug,

want we zijn toch in het ‘postfactual’ tijdvak beland.

Lubachs naam werd al als kandidaat Vrijdenker van het Jaar genoemd toen ik nog voorzitter was. Ik was toen huive-

rig om een humorist te benoemen. Tenslotte is zijn doel de mensen hoe dan ook aan het lachen te maken. Het volgende moment zouden de IJzeren Heinen van de vrijdenkerij wel eens het mikpunt van zijn spot kunnen zijn...

Maar hij heeft mij in de loop van een paar jaar ervan overtuigd dat hij op zijn komische wijze inderdaad de vrijheid van mening dient. Op de bijeenkomst, die viel op de zaterdag vóór zijn zondag, kon hem niet in persoon het fraaie plastiekje van Saskia Spigt worden overhandigd. Die ceremonie had eerder plaatsgevonden en was op video vastgelegd. Als voorbeeld van zijn vrijzinnigheid werd een stuk uit *Lubach op zondag* vertoond waarin hij de

gruwel van confessioneel onderwijs laakt. Toen moet iedereen gedacht hebben: ‘Ja, dit is er een van ons.’

Als oud-voorzitter probeer ik me strikt afzijdig te houden van het bestuursbeleid – ik heb ervaren hoe saboterend een betweterige, bemoeizuchtige voorganger is. Maar ik hoor natuurlijk wel eens iets. De andere kandidaat werd slechts met een nipt stemmenverschil verslagen. Ik noem zijn naam niet, maar ik denk dat zijn benoeming achteraf tot behoorlijk wat schaamte zou hebben geleid. Met Lubach kan *De Vrije Gedachte* voor de dag komen.

Anton van Hooff (1943) is klassiek historicus te Nijmegen, redactielid van *De Vrijdenker* en oud-voorzitter van *De Vrije Gedachte*.

AGENDA

zo. 12 februari 2017, aanvang 14:30 u.

Anton van Hooff: Sterven in Stijl

Filosofiecafé Wageningen,

Stationsstraat 32, Wageningen.

Grieken en Romeinen hadden een fantastische verscheidenheid aan opvattingen over de dood. Anton van Hooff laat zien hoe de mens in de oudheid omging met de dood. Dat doet hij aan de hand van grafbeelden, grafreliëfs, literaire en filosofische teksten en vooral door talrijke grafschriften te laten spreken. Ze brengen het omgaan met de dood op unieke wijze tot leven. Van Hooff gaat uitgebreid in op de manier waarop de Grieken en Romeinen hun doden in ere hielden, welke voorstellingen ze hadden van het ‘hiernamaals’, en hoe men aankeek tegen het verschijnsel zelfdoding. De filosoof Aristoteles bijvoorbeeld, wees de zelfgekozen dood af. Maar vele

anderen zagen hierin een gerechtvaardigd middel om de eer van zichzelf of zijn naasten te redden.

Door de opkomst van het christendom ontstond geleidelijk een taboe op zelfdoding. Daarmee veranderde ook het taalgebruik. Zo spraken de Romeinen tamelijk neutraal over mors voluntaria, ofwel ‘vrijwillige dood’. Maar rond 420 n.Chr. schreef kerkvader Augustinus: ‘Wie zichzelf doodt, is een moordenaar’.

Anton van Hooff is klassiek historicus en auteur. Van 2009 tot 2015 was hij voorzitter van vrijdenkersvereniging *De Vrije Gedachte*. In 1971 promoveerde Van Hooff met de dissertatie *Pax Romana*: een studie van het Romeinse imperialisme. Tot 2008 was hij als hoofddocent oude geschiedenis verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij is gespecialiseerd in de klassieke oudheid. Hij publiceert regelmatig in diverse kranten en tijdschriften. Van zijn hand verschenen onder andere de boeken *Nero & Seneca*, *Athene* en *Marcus Aurelius*.

Polderen in humanismeland Nederland

Vrolijke memoires van homohumanist Rob Tielman

Floris van den Berg

Vanuit een humanistisch zelfbeschikkingsdenken zijn kinderen niet het bezit van hun ouders, maar moeten zij zodanig begeleid worden dat zij in toenemende mate in staat zijn zelf zin en vorm te geven aan hun bestaan. (p. 161.)

Homohumanist, zo karakteriseert Rob Tielman (1946) zichzelf in zijn memoires *Humanisme als zelfbeschikking* (2016). Ik kende term niet en een Google zoekopdracht leerde waarom: Tielman heeft de term zelf bedacht. Het is een heldere karakterisering als combinatie van homoseksueel en humanist. Niet alle humanisten zijn homoseksueel, maar doordat humanisten het recht op zelfbeschikking centraal hebben staan, zijn humanisten per definitie voor de emancipatie van homoseksuelen. Homoseksuelen hoeven niet per se humanist te zijn, maar het is wel een heel voor de hand liggende combinatie. Tielman is humanist en zet zich in het bijzonder in voor de emancipatie van homoseksuelen. Tielman definieert emancipatie als 'het toenemend vermogen zelf vorm te geven aan het eigen bestaan.' (p. 155) 'Emancipatie moet volgens Tielman leiden tot 'de ongelijkvormigheid in gelijkwaardigheid.' (p. 181)

Tielman studeerde in de jaren zestig sociologie in Nijmegen. Studenten waren daar verplicht lid te worden van het studentcorps. Het is katholieken niet vreemd om mensen verplicht lid te maken van hun autoritaire club. Tielman verhaalt hoe bij de vereniging ouderejaars aan het 'Dachautje' aan het spelen waren met eerstejaars. Hij weigerde mee te doen en heeft met veel stampij zich onttrokken aan het lidmaatschap. Een volgend struikelblok tijdens zijn studie was het tentamen ethiek dat nodig was om het kandidaats te halen. Het was niet de bedoeling om eigen opvattingen uiteen te zetten, maar om de (neo)thomistische katholieke leer op te lepelen. Bij het hertentamen is dat dan ook wat Tielman deed: 'Maar ik had wel voorgoed mijn bekomst van bijzonder onderwijs.' (p. 38)

Nederland anno nu is Utopia, een land waar een in historisch en geografisch perspectief ongekende mate van zelfbeschikking van individuen is en ook nog een ongekende mate van welvaart voor iedereen. We zijn geneigd dit voor lief te nemen, maar deze utopie is niet vanzelf ontstaan. Er is hard gewerkt om de vrijheid van individuen om zelf hun leven vorm en zin te geven, te realiseren. Tielman is een van de mensen die een leven lang hebben gewerkt aan de verwezenlijking van een samenleving waarin ruimte is voor vrijheid en waar solidariteit is doordat er een sociaal vangnet is voor iedereen. Natuurlijk, er zijn verbeterpunten en het

kan en moet ook beter, maar er is ontegenzeggelijk sprake van morele vooruitgang in Nederland sinds WO2. Die morele vooruitgang kan gemeten worden aan het opheffen van paternalistische tradities en regels die de vrijheid van veel individuen beknotten. De verwezenlijking van vrijheid is handwerk. Het jaar 2001 is een mijlpaal, niet alleen voor Nederland, maar wereldwijd. Het is het jaar van de legalisering van het homohuwelijk. Voor het eerst in de geschiedenis van de mensheid!

Tielman is een doener, een bestuurder in hart en nieren. Aan mooie idealen zonder concretisering heb je niks. Tielman vond inspiratie bij Jaap van Praag, grondlegger van het georganiseerde humanisme in Nederland én internationaal, en bij Benno Premsele, pleitbezorger voor de emancipatie en gelijkberechtiging van homoseksuelen. Tielman is een vrijdenker; hij laat zich niet knechten of in een hokje duwen. 'Kinderen kiezen hun ouders niet en mensen kiezen hun afstamming niet. [...] Zo heb ik mij nooit Joods gevoeld al zouden rechtzinnige Joden kunnen vinden, dat ik dat wel ben. Ik laat mij niet in een hokje stoppen en zeker niet door godsdienstige drammers.' (p. 21) Leuk om op te merken dat Tielman hier Joden die hun kinderen in een Joods hokje duwen karakteriseert als 'godsdienstige drammers'. Geheel terecht.

Alleen als Tielman er zelf bewust voor gekozen heeft, labelt hij zichzelf. Door de decennia heen is Tielman trouw gebleven aan zijn idealen, van humanisme, van homo-emancipatie en van sociaaldemocratie. Dat laatste komt tot uiting in zijn lange actieve lidmaatschap van de PvdA. Conform het humanistisch ideaalbeeld van kritische zelfreflectie en zelfontplooiing, leeft Tielman zijn leven heel bewust en op grond van weloverwogen keuzes. Zo is hij geheelonthouder uit gezondheidsoverwegingen en gebruikte hij nooit drugs, omdat hij bang was dat hij mogelijk iets stoms zou doen onder invloed. Tielman voerde in dat bij vergaderingen roken werd afgeschaft op basis van het schadenbeginsel. Het slothoofdstuk van de memoires gaat over het huis in Friesland waar Tielman met zijn partner is gaan wonen na hun beider pensionering. Tielman laat zien dat het goed mogelijk is om bewust te leven en te reflecteren over de keuzes die je maakt.

Ik hoorde over Tielman rond 2005 toen ik in Amerika Research Fellow was bij het Center for Inquiry Transnational bij filosoof Paul Kurtz. Daar kwam ik erachter dat Tielman samen met Kurtz voorzitter was geweest van de internationale humanistische beweging, de IHEU (International Humanist and Ethical Union). Ik studeerde bij Kurtz, omdat ik via Paul Cliteur op het spoor van het seculier humanisme van Kurtz was gezet. Kurtz is een vriend geworden, die in

Floris van den Berg (Naarden, 1973) is milieufilosoof aan de Universiteit Utrecht, lid en voormalig bestuurslid van De Vrije Gedachte, lid van het Humanistisch Verbond en donateur van Skepsis. In september 2015 is zijn boek over het ecohumanisme *Beter weten* verschenen.

Rob Tielman, *Humanisme als zelfbeschikking. Levensherinneringen van een homohumanist.* Humanistisch Historisch Centrum / Papieren Tijger, Utrecht/Breda, 2016, 195 pgs.

2012 op 86 jarige leeftijd overleed. Maar in de jaren voor zijn dood heeft Kurtz mij gestimuleerd om een Nederlands-Belgische tak van zijn Center for Inquiry op te zetten. Ik heb toen voor het eerst contact opgenomen met Tielman met het verzoek om hij voorzitter wilde worden. Helaas is het Center for Inquiry Low Countries alweer ter ziele, maar in de paar jaar dat het heeft bestaan zijn er mooie activiteiten geweest, zoals de Atheïsmecampagne (2009) met het atheïsmebillboard langs de A4 bij Schiphol, en het instellen van de jaarlijkse Atheïsmedag.

Het hoofdwerk van Tielman is zijn sociologische dissertatie *Homoseksualiteit in Nederland: studie van een emancipatiebeweging* (1982). Hij schreef veel essays en columns, deze waren opgenomen in verschillende tijdschriften en daarom moeilijk toegankelijk. Samen met Bert Gasenbeek, historicus en directeur van het Jaap van Praag-Instituut, heb ik een bundel met een selectie van de geschriften van Tielman samengesteld, *Rob Tielman: een begeistert humanist* (2010), zodat Tielmans geschriften en daarmee zijn ideeën voor een breder publiek toegankelijker werden. Thans houdt Tielman een blog bij: <http://robtielmanblogt.blogspot.nl>.

Rob Tielman, nov. 2016
foto: René van Elst

daarvan, zoals de oprichting van de Universiteit voor Humanistiek en de humanistische raadpersonen in ziekenhuizen en gevangenissen. Ten vijfde laat het boek het belang zien van geduldig polderen en doorzetten om via de politiek gewenste humanistische veranderingen door te voeren. En tot slot leest het boek plezierig en is het geïllustreerd met kleurrijke zwart-witfoto's.

Tielman maakt duidelijk wat het verschil is tussen de vrijdenkers en de humanisten. Vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte is opgericht in 1856, het Humanistisch Verbond in 1946. De vrijdenkers, die zich thans afficheren als atheïstische-humanisten, richten zich vooral op theorie, op het kritiek leveren op religie en ongerechtvaardigde machtsclaims. *Ni dieu, ni maître* is de lijfspreuk van de vrijdenkers. Het georganiseerde humanisme had een fundamenteel andere insteek. De humanisten wilden de belangen behartigen van buitenkerkelijke mensen, die in de religieus verzuilde samenleving achtergesteld werden. Van Praag erkende de maatschappelijke en sociaal-emotionele rol van religie en wilde hiervoor een seculier alternatief stellen. Tielman stelt: 'Voor het humanisme is het niet van belang of goden bestaan.' (p. 10) Humanisme is handen uit de mouwen, concreet aan de slag. Het Humanistisch Verbond maakte gebruik van de structuur van de verzuilde samenleving. Onder het mom van gelijke monniken, gelijke kappen lukte het de humanisten om maatschappelijk en juridische gelijkberechtiging te krijgen. Een voorbeeld hiervan, waar Tielman een belangrijke rol heeft gespeeld, is de grondwetswijziging van 1982 waarin naast de vrijheid van religie het woord 'levensovertuiging' werd toegevoegd in Artikel 1: 'Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, *levensovertuiging*, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.'

De strategie die Tielman kenmerkt is polderen. Dat wil zeggen: deelnemen aan de sociaalliberale democratie en via

De memoires van Tielman met als titel *Humanisme als zelfbeschikking. Levensherinneringen van een homohumanist* (2016) hebben mij zeer geraakt en zijn een bron van inspiratie. Deze memoires zijn om verschillende redenen interessant. Ten eerste wordt er een cultuurhistorisch beeld geschetst van de wederopbouw en de maakbare sociaal-democratische samenleving van de tweede helft van de twintigste eeuw. Al die verworvenheden (zoals het homohuwelijk) zijn niet uit de lucht komen vallen. Er is hard voor gewerkt. Tielman heeft zich als bestuurder ingezet om

de samenleving en het rechtssysteem rechtvaardiger te maken. Ten tweede zijn de memoires ook een levensverhaal, over hoe Rob zichzelf vormt in relatie tot anderen. Tielman is openhartig over zijn leven, inclusief zijn uit de kast komen en zijn zoektocht naar seksuele ontplooiing. Tielman is al decennia samen met zijn levenspartner Herman Bek, met wie hij een open relatie heeft. En ook daar is Tielman open over. Ten derde is het boek een geschiedenis van (een deel van) de homo-emancipatie in Nederland. Ten vierde geeft het boek inzicht in het georganiseerde humanisme en het belang

VAN DE REDACTIE / OPROEP

Ons themanummer van november was gewijd aan utopieën en dystopieën. Wij willen de behandeling van dat onderwerp een vervolg geven, door u uit te nodigen om uw ideeën in te sturen voor een betere of zelfs ideale samenleving. Een alinea per idee is voldoende; langer mag ook. Wij wensen u veel inspiratie!

instituties en politiek proberen zoveel mogelijk van de humanistische agenda stapje voor stapje te verwezenlijken.

Een zwakte van de vrijdenkers is dat ze weinig concrete activiteiten ontplooiën, in ieder geval na de Tweede Wereldoorlog. Het enige dat zij doen is lezingen en symposia organiseren. De pogingen om artikel 23 (bijzonder onderwijs) uit de grondwet te krijgen en een verbod op niet-therapeutische jongensbesnijdenis zijn tot op heden op niets uitgelopen. De maatschappelijke zichtbaarheid van De Vrije Gedachte is klein. Wellicht voelen mensen niet zo de noodzaak om lid te worden van een organisatie die atheïsme en religiekritiek promoot en een voorstander is van de vrijheid van expressie, omdat de invloed van religie op de samenleving en op de levens van de meeste mensen klein is en er een grote vrijheid van expressie is. Waarom dan lid worden? Tielman is al decennia lid van De Vrije Gedachte. Hij is er passief lid van, zoals ik passief lid ben van het Humanistisch Verbond. Doordat het humanisme, zoals vormgegeven door Jaap van Praag, pragmatisch is en zich qua organisatie op dezelfde voet

plaatst als georganiseerde religie, raakt het atheïstisch karakter van het humanisme wel eens op de achtergrond. Soms zelfs zozeer, dat er meer waardering en aandacht is voor religie dan voor vrijdenken en atheïsme, zoals is gebeurd met de Universiteit voor Humanistiek die de afgelopen decennia in verontrustende mate is losgezongen van de rede en waar religie in postmoderne outfit als een paard van Troje is binnengehaald. Dat is een gevaar van een humanisme dat niet expliciet atheïstisch is. In België is dit probleem er niet. Er is daar één vereniging, de Humanistisch Vrijzinnige Vereniging, die zowel de vrijdenkers als de humanisten omvat.

Als socioloog focuste Tielman zich op homoseksualiteit en de sociale en juridische acceptatie daarvan. Tielman is een pionier van de zogenaamde homostudies. Hij was bij zijn benoeming in 1987 een van de eerste hoogleraren in Nederland (aan de Universiteit Utrecht) die openlijk homoseksueel was. Van groot belang zijn de uitgaven van het *Pink Book* waarin per land wordt gemeld hoe het staat met de rechten van homoseksuelen in dat land. In 1987 schreef de ambassade van Congo als antwoord op de vraag naar homoseksualiteit in Congo: *'The practice of homosexuality does not exist in Congo.'* Een dergelijk reactie toont aan dat er nog een lange weg te gaan is. Toen ik enkele jaren geleden in Moskou een zomercursus humanisme gaf, bleek dat de acceptatie van homoseksualiteit daar een taboeonderwerp was, zelfs onder humanisten! Tielman benadrukt dat niet homoseksualiteit het probleem is, maar de maatschappelijke veroordeling daarvan. (p. 74) Het is treurig om te zien dat er, zelfs in Nederland, met name in religieuze kringen, nog steeds bekrompen en achterhaalde ideeën over homoseksualiteit zijn. Tielman besteedt in zijn memoires aandacht aan de misvattingen over homoseksualiteit. Hij maakt een treffende observatie: 'homoseksualiteit is geen keuze. Geloven is dat wel.' (p. 82) 'Hoe liefdeloos is een godsdienst als je de liefde zelf verbiedt? (p. 82)

Tielman is een atheïst en komt daar ook voor uit. Hij uit zijn religiekritiek echter meestal indirect. Door zich in te

zetten voor het recht op zelfbeschikking en voor homo-emancipatie gaat hij lijnrecht in tegen waar een grote meerderheid van gelovigen wereldwijd voor staat, namelijk de paternalistische inmenging in het persoonlijk leven van individuen die volgens een bepaald religieus stramien moet verlopen en waar homoseksualiteit anathema is. Dat Nederland het eerste land ter wereld was waar in 2001 het huwelijk werd opengesteld voor personen van gelijk geslacht is een enorme overwinning op de maatschappelijke invloed van religie. In veel (islamitische) landen is homoseksualiteit strafbaar, in Iran zelfs met de doodstraf. Je inzetten voor het zelfbeschikkingsrecht is altijd religiekritiek. Zo schrijft Tielman: 'Wereldwijd zijn de belangrijkste tegenspelers [van homo-emancipatie] dogmatische (katholieke, islamitische en orthodoxe) groepen die niets moeten hebben van het mensenrecht op zelfbeschikking.' (p. 90) En: 'Met name het anti-condoom-beleid van het Vaticaan heeft vele miljoenen vermijdbare aidsdoden ten gevolge gehad.' (p. 97) Dit is stevige religiekritiek. De paus is daarmee schuldig aan de dood van miljoenen mensen! Onbegrijpelijk dat er nog steeds zoveel respect is voor de paus, ook van de kant van ongelovigen.

Humanisme en vrijdenken zijn – idealiter – twee kanten van dezelfde medaille. Tielman en Kurtz zijn twee personen bij wie beide kanten goed zichtbaar zijn. Bij Kurtz is de vrijdenkerskant wat geprononceerder doordat hij expliciet religiekritiek levert, zoals zijn boek *The Transcendental Temptation*, waarin hij betoogt dat het enige onderscheid tussen geloof en bijgeloof de mate is, waarin het geïnstitutionaliseerd is. Religie is geïnstitutionaliseerd bijgeloof.

Tielman hecht veel waarde aan het recht op zelfbeschikking van het individu. Dat is de kern van het humanisme. Die zelfbeschikking komt niet als een *deus ex machina*, daar moet voor gewerkt worden: 'Wie het zelfbeschikkingsrecht van mensen nastreeft, is vaak geneigd te denken dat vrijheid betekent dat je je niet organiseert. Maar het gevaar is dat de tegenstanders van vrijheid zich beter organiseren, waardoor die vrijheid voortdurend bedreigd wordt, mede door de onverschilligheid van de voorstanders. Vrijheid is niet de afwezigheid van zelforganisatie, maar juist de zodanige aanwezigheid daarvan dat zelfbeschikking gewaarborgd wordt.' (p. 132). Dat is de reden dat Tielman zich inzet voor organisaties die streven naar concrete en vooral ook haalbare doelen.

De filosofie van Tielman zou geduid kunnen worden door twee pilaren. Ten eerste het individualisme in de zin van het recht op zelfbeschikking zoals geformuleerd door John Stuart Mill in zijn boek *On Liberty* uit 1859. Ten tweede het sleutelen aan stapsgewijze verbetering (*piecemeal social engineering*) richting humanistische waarden, zoals betoogd werd door Karl Popper in diens boek *The Open Society and Its Enemies* (1945).

Dat wij in Nederland een grote mate van zelfbeschikking hebben, is een groot goed. Homohumanist Tielman heeft daar een belangrijke bijdrage aan geleverd. Na het lezen van dit boek ben ik mij nog meer bewust van het handwerk dat vrijheid vereist. En ik voel dankbaarheid. Want ook ik pluk de vruchten van de mogelijkheid tot zelfbeschikking.

Anna Bikont – De misdaad en het zwijgen

Nieuw Amsterdam, 570 pagina's

Enno Nuy

Op 10 juli 1941 werden in het Poolse dorpje Jedwabne enkele honderden joden door hun Poolse dorpsgenoten naar een plaatselijke schuur geranseld. Ze werden in de schuur opgesloten die daarna in vuur en vlam werd gezet. Er kwam geen Duitser te pas aan deze massamoord maar tot de dag van vandaag hebben de Polen de grootste mogelijke moeite om te aanvaarden dat zij tot een zo afschuwelijke daad in staat waren geweest.

De journaliste Anna Bikont, zelf een joodse, ging op onderzoek uit en trachtte iedereen te achterhalen die getuige was geweest van die verschrikkelijke misdaad of die mensen die erbij betrokken waren geweest gekend hadden. In *De misdaad en het zwijgen* doet zij verslag van haar onderzoek. Bikont geeft een bijna chronologisch verslag van haar onderzoek van augustus 200 tot juli 2004 in de vorm van persoonlijke notities over haar gesprekken en interviews. Deze notities worden telkens afgewisseld met meer specifieke anekdotes of korte geschiedenissen.

Wat misschien wel het meeste verbijstert is dat er niets veranderd lijkt te zijn. Het antisemitisme in Polen lijkt vandaag de dag nog even hevig als toen, in de jaren dertig en veertig. De historicus Jan Tomasz Gross was de eerste die beschreef hoe in Jedwabne niet de Duitsers maar de Polen zelf zich te buiten gingen aan rabiate jodenhaat. Het wemelde in die dagen van de pogroms, moord- en slachtpartijen en uiteindelijk culmineerde dat in die verschrikkelijke zomerdag in 1941. Na het verschijnen van het boek van Gross richtte de pastoor in Jedwabne een Comité ter bewaking van de goede naam van de stad op, waarin onder meer een veroordeelde misdadiger werd opgenomen die betrokken was bij een groepsverkrachting waarbij het slachtoffer achter werd gelaten met een fles in haar vagina; enkele dagen na deze afschuwelijke misdaad overleed het slachtoffer. De pastoor had

weinig op met joden en verzette zich tegen de mythe dat de Polen zelf zo een schanddaad zouden hebben begaan.

De vraag is waar die afschuwelijke jodenhaat in Polen vandaan kwam. De belangrijkste aanleiding daarvoor was gelegen in de veronderstelling dat de joden massaal betrokken zouden zijn geweest bij het aangeven van Polen bij de Sovjets en zodoende direct verantwoordelijk zouden zijn geweest voor de deportatie van tienduizenden Polen naar de goelags in Siberië. Dat fabeltje kon ontstaan doordat onder andere Hitler al vanaf het begin van de jaren dertig de joden ervan beschuldigde het bolsjewisme van de communisten te hebben ontwikkeld. In werkelijkheid hebben de joden nauwelijks enige rol van betekenis gespeeld bij het aangeven van Polen bij de Sovjetautoriteiten maar in het vergiftigde klimaat van die jaren maakte de werkelijkheid geen enkele indruk op een volk dat maar wat graag een zondebok zocht om wraakgevoelens bot te kunnen vieren. De joden leden even erg onder de Russen als de Polen maar zoals Anna Bikont schreef: Er was geen gemeenschappelijk lot en er is geen gemeen-

schappelijke herinnering. Aanvankelijk hadden de joden minder te vrezen van de Russen dan van de Duitsers en in eerste instantie reageerden de joden hoopvoller gestemd op de aanstormende Rus maar het duurde slechts kort alvorens de joden even massaal als de Polen werden gedeporteerd.

Onthutsend is de rol van de katholieke kerk in Polen, zowel toen als nu. Op 15 mei 2001 tekent Anna Bikont op: *“Een schokkend interview met primaat Glemp voor het KAI. De geestelijke zegt dat de lastercampagne om de Kerk te dwingen zich te verontschuldigen voor de misdaden die op de joden zijn gepleegd, al aan de gang is, dat het boek van Gross duidelijk in opdracht is geschreven en dat de moord in Jedwabne geen enkele religieuze ondertoon had. Waarna hij een hele serie antisemitische clichés uit de kast haalt, met juweeltjes als ‘de joden waren sluw en wisten hoe ze de Polen konden uitbuiten’ en ‘men hield niet van de joden door hun rare folklore’. En natuurlijk: ‘Zouden de joden niet moeten toegeven dat ze de Polen iets verschuldigd zijn, vooral voor de periode van samenwerking met de bolsjewieken, voor hun bijdrage aan de deportaties naar Siberië, het in de gevangenis stoppen van Polen?’”*

Zoals gezegd, ook vandaag de dag is het antisemitisme in Polen virulent. Anna Bikont tekent uit de mond van een onderwijzeres op: *“De enige geaccepteerde manier van leven hier is om op zondag geld op de collecteschaal te leggen en daarna de hele week te zuipen, je vrouw te slaan en over joden te klagen”*. En minstens even onthut-

Enno Nuy (Aerd, 1950) is ondernemer en oud-hoofdredacteur van De Vrijdenker.

Anna Bikont

send is het relaas van Krzysztof Godlewski, oud-burgemeester van Jedwabne die in de gemeenteraad keer op keer bakzeil haalt en zijn dorpsgenoten er maar niet toe kan bewegen het verleden eerlijk onder ogen te zien.

Verbijsterend en tranen opwekkend is het relaas van Chaja Finkelsztejn die met er haar echtgenoot Izrael en hun vier kinderen in slaagt te ontsnappen aan het bloedbad van Jedwabne om de rest van de oorlog van het ene naar het andere onderduikadres te sluipen. Een onvoorstelbare geschiedenis, een niet te bevatten aaneenschakeling van rampspoed, ellende en menselijke kwaadaardigheid.

Anna Bikont heeft een enorme prestatie geleverd met dit boek. Zeer gedetailleerd heeft zij opgetekend hoe deze tragedie zich heeft voltrokken. Vele passages in haar boek zijn nauwelijks te lezen zonder erdoor geëmotioneerd te raken. In Polen werden in de Tweede Wereldoorlog veruit de meeste joden vermoord maar lang niet allemaal door de nazi's. Je kunt je nauwelijks nog voorstellen dat joden ervoor zouden kiezen in Europa te blijven na 1945. Als er iets begrijpelijk is aan deze waanzinperiode uit het menselijke bestaan is het wel het zionisme.

Als je het leven zat bent

Anton van Hooff (mini-c.v. op pag. 3)

Het was een nogal loos gebaar van het kabinet om op de valreep van zijn zittingsperiode, op 12 oktober, aan te kondigen dat het zich niets zou aantrekken van het rapport *Voltooid Leven* dat Paul Schnabel en de zijnen hadden geproduceerd. Dat stuk, het tweede inhoudsloze rapport van Schnabel in korte tijd¹ was bedoeld geweest als antwoord op het burgerinitiatief *Uit Vrije Wil* (2010), dat had *gepleit voor een waardig zelfgekozen levenseinde van ouderen met een voltooid leven*: stervenshulp aan ouderen die daarom vragen, behoorde niet langer strafbaar te zijn. Och, zeiden de Schnabelaars, de bestaande euthanasiewetgeving gaf genoeg 'uitwegen'. Een bejaarde die het leven zat was, leed ongetwijfeld aan een reeks kwalen die bij elkaar opgeteld ondraaglijk lijden vormden.

Dat de regering dit laffe standpunt afwijst, is natuurlijk prima, maar tot een wetsontwerp komt het niet meer. En na de verkiezingen zullen christelijke partijen de wereldsen, die 'eigenlijk anders zouden willen', wel weer gijzelen. Het draait allemaal om het ongelukkige artikel 294.2 in het Wetboek van Strafrecht. Dat zegt: 'Hij die opzettelijk een ander bij zelfdoding behulpzaam is of hem de middelen daartoe verschaft, wordt indien de zelfdoding volgt, gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste drie jaren of een geldboete van de vierde categorie' (maximaal € 20.500). Deze bepaling is bizar want het stelt hulp bij een niet-strafbare handeling strafbaar.² Sinds de Code Napoléon het model werd voor de wetten van het Europese continent, was suïcide of een

poging daartoe niet langer strafbaar, want het ging om een individuele handeling die de gemeenschap niet schaadde.³

Daarmee keerde de Europese wetgeving terug tot de nuchtere voorchristelijke principes zoals die in het Romeinse recht golden. *Mors voluntaria*, zoals de daad werd genoemd – want 'zelfmoord' bestond als woord noch begrip – werd volkomen begrijpelijk geacht in gevallen van eerverlies, ondraaglijk lijden en het bestaan zat zijn. De laatste categorie heette *taedium vitae*, weerzin tegen het leven. Het is aan het christendom te wijten dat de daad waarvoor ik het neologisme eigendoding heb gemaakt⁴, *zelfmoord* werd. Kerkvader Augustinus verklaarde het goddelijk verbod op moord als ook geldig voor eigendoding: 'Wie zichzelf doodt is een moordenaar' (*Godsstaat* 1,17).

De wetgevers van de negentiende eeuw waren dus wijzer dan de Kerk. Hoe dan dat onlogische artikel 294.2 door de zaak Dettemeijer in de Nederlandse wet terecht kwam heb ik uiteengezet in 'Bevrijd artsen van euthanasierecht' (*De Vrijdenker* 74.2 van maart 2016).⁵

Door mijn *Sterven in stijl. Leven met de dood in de klassieke oudheid*⁶ krijg ik menige uitnodiging voor voordrachten. Zo sprak ik onlangs driehonderd artsen toe op een conferentie van *Medisch Contact*. Al drie keer ben ik opgetreden samen met Bert Keizer (zou overigens een goede kandidaat zijn voor de titel Vrijdenker van het Jaar). Hij, tegenwoordig verbonden

aan de Levenseindekliniek in Den Haag, spreekt vanuit zijn ervaring als verpleeghuisarts, ik toon vanuit de geschiedenis de willekeurigheid van artikel 294.2 WvS aan. Els Borst heeft, met al haar goede bedoelingen, door de euthanasiewet van 2002 de zaak hopeloos gecompliceerd gemaakt door alleen artsen vrij te stellen van strafvervolgning als ze althans aan strikte voorwaarden voldoen. De regering wil nu blijkens de brief van 12 oktober aan de Kamer de vrijwaring uitbreiden tot 'stervenshulpverleners'. Zij zouden na zorgvuldig onderzoek van de motieven recepten mogen uitschrijven waarop bij de apotheek de dodingsmiddelen te halen zijn.

Bert Keizer, ik en velen met mij betogen: zoek niet allerlei gezochte ontsnappingswegen om aan de strafbaarheid voor hulp bij een exit te ontkomen. Dood gewoon dat hele artikel 294.2 over hulp bij zelfdoding.

Ja, maar raken we dan niet op een hellend vlak? Zullen er geen ongelukken gebeuren? Natuurlijk, zegt Bert Keizer dan, die zullen wel gebeuren. Zo gaat het immers altijd. Ik wijs in dit verband op het debat over vrije abortus dat decennia geleden een hele generatie verscheurde. Ook toen werd het argument 'hellend vlak' door de doemdenkers gebruikt: vrouwen zouden om de meest triviale redenen, zoals een komende skivakantie, de vrucht laten afdrijven. De praktijk heeft er echter toe geleid dat Nederland een van de laagste abortusquota ter wereld heeft. Er heeft zich een breed scala van geboorteregulering ontwikkeld: voorlichting, anticonceptiemiddelen, maar ook begripvolle opvang van vrouwen die een onbedoelde vrucht willen uitdragen. Ik weet wel dat achter de stationsaffiches 'Ongewenst zwanger en wat nu?' christelijke pro-life-activisten zitten, maar mij doet het als vrijdenker goed dat ook zwangeren die geen abortus willen, terecht kunnen. Zo moeten ook mensen die om welke reden dan ook het lichamelijke bestaan tot het einde toe willen 'uitleven' die vrijheid hebben. Angst voor het verpleeghuis mag niet de reden zijn om het leven voortijdig te beëindigen. Leven en laten leven, sterven en laten sterven is het grondbeginsel van vrijdenken.

¹ Het andere is *Ons Onderwijs 2032* waarmee Arjen Lubach, onze vrijdenker van 2016, in Zondag met Lubach op 7 februari 2016, de vloer aanveegde. De ontmaskering van dat stuk vol open deuren en platitudes is terug te kijken op

<https://xyofeinstein.wordpress.com/2016/02/08/hilarische-video-van-arjan-lubach-over-onderwijs2032-en-onderwijsvernieuwing/>

² 'Onze' hoogleraar Jeroen ten Voort wees me erop dat het enige andere geval hulp bij ontsnapping uit detentie is: een gevangene die uitbreekt, wordt niet gestraft, maar helper(s) wel.

³ In Groot-Brittannië was een zelfmoordpoging tot 1961 strafbaar, in Ierland zelfs tot 1993. Doorgaans werd van rechtsvervolgning afgezien onder het motief dat de betrokkene niet zichzelf was geweest, maar er zijn zelfs in de twintigste eeuw enkele symbolische veroordelingen geweest van £ 20 of een week gevangenis.

⁴ 'Zelfdoding' klinkt te zeer als een krampachtige vermijding van 'zelfmoord'. Op het internet wordt bij 'eigendoding' naar mijn publicaties verwezen.

⁵ Ik heb deze intrigerende zaak uitvoeriger geschilderd in 'Hoe hulp bij zelfdoding misdaad werd', *Geschiedenis Magazine* 52.1 (februari 2016)8-11. Het *Weekblad van het Regt* besteedde in zijn kolommen uitvoerig aandacht aan wat het 'Een droevige roman' noemde. Een resumé: Dettemeijer was een militair geneeskundige die na huwelijk met zijn verloofde samen naar de Oost wilde gaan. Daarvoor was toestemming van de minister van Koloniën nodig. Ze hadden een suïcidepact gesloten voor het geval goedkeuring werd geweigerd. De minister zei nee. Op de dag van de daad ontbeet Dettemeijer nog met zijn 'schoonvader' en speelde een partijtje schaak met hem voordat hij en zijn verloofde naar boven gingen en daar 'wit poeder' namen. Zij stierf (en bleek bij autopsie nog maagd te zijn), maar hij overleefde. Toen hem werd wijsgemaakt dat braakmiddelen bij zijn meisje gewerkt hadden, zei hij: 'Nu, als Jet weer beter wordt, dan zal ik wel wat nemen.' Tussen drie en half vier kwam hij in het Binnengasthuis aan en werd daar verpleegd. Hij werd hij aangeklaagd en veroordeeld wegens moord (en nog wel ter dood!). Het Hoog Militair Gerechtshof sprak hem echter vrij, overwegende dat als zelfmoord niet strafbaar was, hulp daarbij het ook niet kon zijn.

⁶ Ambo/Anthos, Amsterdam 2015.

Wat òns heilig is

Jo Nabuurs

Jo Nabuurs is historicus en lid van DVG

‘Wat ONS heilig is, dat is de eerbied voor den mens boven de verstarde vorm, ons is heilig het aankweken van de menselijke redelijkheid, en heilig is ons de eerbied voor het menselijk geweten, dat trots alles, tegen veel “geloven op gezag” durft antwoorden met een heilig “neen”.

Rede gehouden voor de Vrijdenkers Radio Omroepvereniging door J.M. Boonstra in 1934.

In deze radiorede probeert de vrijdenker Boonstra een antwoord te geven op allerlei claims van katholieken en protestanten op respect voor de christelijke dogma's... Ook voor niet-christenen zijn bepaalde opvattingen heilig, is zijn stelling. Het verschil tussen beide overtuigingen ligt in de dogmatiek: voor vrij denkende mensen kan geen sprake zijn van dogmatische, gesloten opvattingen. In het vervolg van mijn betoog zal ik bepaalde passages uit Boonstra's rede met graagte citeren.

In dit overzicht wil ik proberen aan te geven wat gedurende het bestaan van De Dageraad en De Vrije Gedachte maatschappelijk bereikt is en wat (nog) niet. Ik richt me specifiek op de idealen, wensen van de vrijdenkers en met de vrijdenkers sympathiserenden als de links-liberalen, socialisten, anarchisten en humanisten in het algemeen. We dienen hierbij op twee dingen te letten. Op de eerste plaats kwamen verworvenheden tot stand in *samenwerking met anderen*, bijvoorbeeld bij de legalisering van crematie (in samenwerking met vrijmetselaars). Op de tweede plaats zien we dat vrijdenkers, hoewel een kleine minderheid, samen met andere vrijzinnigen naar emancipatie streven van arbeiders, vrouwen en andere maatschappelijke groepen die tot dan geen rechten hadden.

Vrijdenkers deden ertoe. Wel past mij prudentie en bescheidenheid bij het beoordelen van de prestaties van vrijdenkers, gezien mijn betrokkenheid bij de geschiedenis van De Dageraad.

Aan de hand van twee lijstjes orden ik mijn overzicht van wat **mijns inziens** wel en wat niet bereikt is.

Bereikt:

1. **Algemeen kiesrecht.** In het Strijdprogramma van De Dageraad van 1856/57 werd het streven naar Algemeen Kiesrecht al genoemd en daarbij liep De Dageraad voorop. Hoewel sommigen wel enige reserves toonden ten aanzien van het politieke bewustzijn van het volk. In 1918 was het zover, mede dankzij o.a. nieuw-liberalen en socialisten van verschillende signatuur. Ik kom hier nog op terug.
2. **Emancipatie van de arbeidersklasse,** mede dankzij de SDB, SDAP, Neo-Liberalen van de Dageraadiaan Samuel van Houten en de ARP. Emancipatie van vrouwen, mede dankzij Multatuli en De Dageraad, mag genoemd worden.

In De Vrije Gedachte en De Vrijdenker werd regelmatig een lans gebroken voor een wettelijke regeling voor gelijke rechten.

3. **Een wettelijke regeling voor crematie** als onderdeel van de Wet op de Lijkbezorging. Het initiatief daartoe werd uitsluitend genomen door vrijmetselaars en vrijdenkers, met name Dr. Ph. van Lissa, A.H. Gerhard, dokter Jan Rutgers en dokter Vaillant. Op dit moment kiest méér dan 65% voor crematie in Nederland. Zo waar een opzienbarend resultaat.
4. **Einde van de meeste seksuele taboes,** mede door toedoen van de Nieuw Malthusiaanse Bond en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming. Met name in de NMB waren Dageradianen sterk vertegenwoordigd: Aletta Jacobs, C.V. Gerritsen en Jan Rutgers. Ook behoorde de NVSH tot de core business van vrijdenkers vanaf het ontstaan van de vereniging.
5. **Secularisatie.** Uiteindelijk het belangrijkste doel van de vrijdenkersbeweging. Dit primaire doel van de vrijdenkers-humanisten lijkt bijna voltooid. Maar door de Pacificatie van 1917 (algemeen kiesrecht van de socialisten en vrijdenkers voor subsidiëring van het bijzonder = christelijk onderwijs) blijft een integrerend deel van de samenleving buiten de ruimte van de secularisatie. Voor het CDA, SGP en Chr. Unie heeft secularisatie, met name de volledige scheiding van kerk en wereld, de grens bereikt. In het bijzonder op het gebied van onderwijs en educatie.
6. **Vegetarisme.** Dageradiaan Felix Ortt en de Vegetariërsbond begonnen meer dan een eeuw geleden met hun strijd voor respect voor dieren. Vegetarisme is inmiddels voor veel mensen een vanzelfsprekende, concrete en dagelijkse zaak. Vrijdenker Floris v.d. Berg is een van de belangrijkste voorvechters geworden van een veganistische manier van leven.
7. **Afschaffing van verplichte krijgsdienst.** Nederland heeft tegenwoordig zoals veel landen een beroepsleger. Dat was ooit anders. Aan het begin van de twintigste eeuw waren met name vrijdenkers zeer gekant tegen de militaire dienstplicht. Bart de Ligt, Schermerhorn, Reyndorp, Mevr. Kapteyn-Muysken en Clara Wichmann speelden een prominente rol in de Internationale Anti-Militaristische Vereniging. Denk ook aan de affaire Groenendaal (dienstweigeraar) in 1921. Het bestuur van De Dageraad steunde Groenendaal op niet te miskennen wijze.
8. **Vrije studie op de wijze van Multatuli.** ‘Denk, peins, overweeg.... twijfel.... overweeg nogmaals, en weder, en nog eens... altijd door, altijd opnieuw.... schroef uw denkvermogen op tot de hoogste mate van bevassing’. (Multatuli, *Ideeën, eerste bundel*. In: Multatuli, Volledige Werken II. G.A. van Oorschot, Amsterdam 1951, 309. Douwes Dekker, als boegbeeld van de vrijdenkersbeweging, geeft een advies dat regelrecht ingaat tegen elke vorm van dogmatisch denken, waarbij alle vooroordelen

opzij geschoven dienen te worden. Een van de fundamentele doelstellingen van De Vrije Gedachte van dit moment 'bevrijding van dogmatisme, vooroordeel en onwetenschappelijke houding' borduurt op dit idee van Multatuli voort, maar sluit evenzeer aan bij de uitgangspunten van de oprichters van De Dageraad. De Amerikaanse vrijdenker Robert G. Ingersoll ► verwoordde lang geleden wat van die onderzoekende, wetenschappelijke houding het gevolg was: 'De zegepraal der wetenschap zijn onze wonderen. De boeken, gevuld met de feiten en de verschijnselen in de natuur zijn onze heilige schriften en de kracht, die ligt in elke atoom, als in elke ster – in alles wat leeft en groeit en denkt, wat hoopt en lijdt, is de enig mogelijke god'. (Boonstra, 14).

Wat valt hier nog aan toe te voegen? Ingersoll expliciteert wat de ware vrijdenker-humanist nastreeft. En bereikt heeft?

9. **Kosmopolitische, internationale attitude.** Door schade en schande wijs geworden door de grote en kleine oorlogen sinds 1856 zijn velen tot de conclusie gekomen dat het nationalisme bijna altijd tot agressie en vaak tot oorlog leidt. Vooral tijdens het Interbellum namen vrijdenkers en intellectuelen het voortouw bij de bestrijding van het (extreme) nationalisme in de vorm van fascisme, stalinisme en nationaal-socialisme. Kosmopolitisme ('de mens is van de wereld') brengt mensen van alle kleur en overtuiging bij elkaar. In de praktijk lukt dat absoluut niet. Maar onder vrijdenkende humanisten is m.i. altijd flink ingezet op de bestrijding van het extreme nationalisme ten gunste van internationale vrede.

Niet bereikt

10. **Algemene geboortebepanking:** de bevolking ging in zeer korte tijd in Nederland naar 17 miljoen. In de jaren tussen 1948 en 1960 ijverden met name Anton Constandse en andere vrijdenkers voor geboortebepanking. Hij zag de geboorte-explosie onder katholieken en gereformeerden als een gevaarlijke factor voor een veilig en welvend Nederland. Veel Nederlanders emigreerden. Uiteraard speelde bij die emigratie de Koude Oorlog ook een rol. Eigenlijk is de bevolkingsgroei in Nederland nooit meer tot stilstand gekomen. Elk voorstel – hoe voorzichtig dan ook gelanceerd – om het aantal geboorten te beperken, wordt anno 2016 met boegeroep ontvangen. Niet het kind wordt, maar de ouders met hun irrationele wensen worden wettelijk beschermd.
11. **Humane behandeling van dieren.** De Dageraad Felix Ortt, Jacob van Rees e.a. kwamen al rond 1900 op voor een humane behandeling van dieren. Ongetwijfeld is de aandacht voor een goede behandeling van dieren toegenomen. Maar... er zijn grote varkens- en kippenfarms gekomen. De bio-industrie bestaat; het onverdoofd slachten bestaat wereldwijd. Kortom: in deze sector is er niet veel bereikt. Ondanks de Dierenbescherming, Wakker Dier, én Floris v.d. Berg en Paul Cliteur. Cliteur vraagt

zich af....'hoe lang dieren nog moeten wachten voordat zij als wezens worden erkend van wie het hoofd niet meer als wandversiering mag dienen en de huid niet meer als manteltje' (Paul Cliteur, *God houdt niet van vrijzinnigheid*. Uitgever Bert Bakker, Amsterdam, 329).

12. **Ondogmatische denkhouding en tolerantie t.o.v. andersdenkenden** wat betreft maatschappelijke en politieke vraagstukken. Voor vrijdenkers-humanisten is een flexibele en tolerante manier van denken en expressie altijd het hoofddoel geweest. Dat was/is belangrijker dan actie. In tijden van nood – denk aan het Interbellum – was handelen noodzaak. Geldt dat misschien ook voor deze,

onze tijd? Nu intimidatie via allerlei communicatiemediën in plaats van democratie is gekomen. Moeten vrijdenkers vooral reflectie op de voorgrond stellen of stelling nemen inzake maatschappelijke en ethische problemen? Nu in onze tijd de emotie, het gevoel, (het nationalisme) boven de ratio geplaatst lijken te worden, is de taak van vrijdenkers-humanisten vrij duidelijk: **denken, argumenteren en de emoties controleren**. Zo waar een oude en een nieuwe taak.

13. **Volledige scheiding van kerk en staat.** Zo lang bijzonder / confessioneel onderwijs blijft bestaan, zo lang is er geen volledige scheiding van kerk en staat. Zo lang er ook politieke partijen bestaan op religieuze grondslag, is er geen volledige.....
14. **Afschaffing van celstraffen** was vanaf het begin van de twintigste eeuw voor menige vrijdenker en socialist een hartewens, met name voor Clara Wichmann, Bart de Ligt en andere vrijdenkers. Deze wens is met de invoering van werk-en taakstraffen slechts ten dele vervuld. Wichmann hoopte dat de wetsovertreders zo snel mogelijk gesocialiseerd werden.
15. **Recht op kosteloos onderwijs.** Een streven van de eerste Dageradianen. Dat betrof ook de meer liberaal gezinden. Verheffing van het gewone volk kon daarmee bereikt worden. Ondanks alle onderwijswetten van 1806, 1857, 1887 en die van de twintigste eeuw kun je anno 2016 niet beweren dat het onderwijs kosteloos is. Niettemin: er is wel sprake van gelijkstelling ook al beweren bepaalde politieke partijen het tegendeel.

Ten slotte

Er bestaat in Nederland volledige vrijheid van denken en expressie, althans in de grondwet. We weten van de momentane zelfcensuur als het over religies, met name de Islam gaat. De burger wordt niet geblokkeerd door god of autoriteit. Maar als individu wordt men gemakkelijk 'aangevallen' door de ideologisch gekleurde medemens. Ideologieën kennen alleen genade voor de eigen aanhang.

Slotopmerking: deze inventarisatie van wat bereikt is en wat niet, mag absoluut niet volledig genoemd worden. Integendeel. Bovendien zijn voor de een wel allerlei doelstellingen bereikt, voor de ander niet. **Er is nog veel te doen.**

Democratie in last... Wat te doen?

Frans Couwenbergh

Democratie is altijd in last. Het wezen van democratie is dat daarin niemand zijn zin krijgt. Het alternatief is namelijk dictatuur en daar hebben westerse mensen zich juist eindelijk van bevrijd. Democratie is lastig, iedereen moet wat inleveren. Het begon al met ons groepsdier-zijn. Om je collectief zo sterk mogelijk te maken in concurrentie met andere collectieven, moest elk individu zijn eigenbelang intomen omwille van de groepsharmonie. Democratie is lastig, maar de minst slechte van alle vormen van collectieve besluitvorming, vooral in een complexe massamenleving,

In de miljoenen jaren dat mensen geleefd hebben in kleine voedsel-scharrelende groepjes werd hun gemeenschappelijke besluitvorming bereikt in langdurige palavers rond het nachtelijke kampvuur. De neiging tot gelijkheid, tot het tot gelding brengen van de belangen en verlangens van alle individuen in een consensus, is in die lange tijd in onze natuur verankerd. In die kleine groepen van rond 25 individuen was dat haalbaar. Maar we zijn in massa-samenlevingen komen te leven.

De massa-samenlevingen begonnen 5000 jaar geleden in zeer wilde tijden, waarin de mensen leefden in dictaturen, veelal zelfs in slavernij, waarin slechts de belangen van een kleine elite golden. Deze extreme ongelijkheid, zo strijdig met onze menselijke natuur, nam slechts in traag tempo af. De godsdiensten preekten gelijkheid voor God en beloofden alleen gelijkheid in het hiernamaals. Uiteindelijk leidde het natuurlijke verlangen naar gelijkheid in het hiernamaals tot revoluties, en sinds 1917 zelfs hier en daar tot de dictatuur van het proletariaat. Maar tot op de dag van vandaag heeft het niet geresulteerd in een democratie waarin de belangen en verlangens van alle burgers op bevredigende wijze tot

gelding worden gebracht.

In ons land heeft de regenten-elite vanaf de zestiger jaren zonder revolutie maar puur door 'marktwerking' plaats moeten maken voor een managers-elite, die haar bevoorrechte positie veiligstelde middels een gekozen volksvertegenwoordiging. Dat lukte, doordat de kansarmere 60% van onze samenleving door gerichte beïnvloeding toch vooral op partijen stemde die – misschien wel in hun woorden en affiches gedurende de verkiezingstijd, maar – in hun stemgedrag in de Tweede

Frans Couwenbergh (1933) is voormalig leraar Nederlands, schilder en portrettekenaar en humanosoof.

bezuinigingen begon de 60% steeds ontevredener te worden en vatbaar voor populistische predikingen.

Door de verkiezingszege van Donald Trump voelen populistten overal in de westerse wereld een gunstige wind uit Amerika waaien, en gaan van de weeromstuit publicisten en journalisten vol overgave het oor te luisteren leggen bij de zogeheten 'boze witte man'. Best moeilijk, want vooral veel laagopgeleiden weten, in tegenstelling tot het hogeropgeleide volksdeel, hun belangen en verlangens niet adequaat te verwoorden. Ze gaan er

van uit dat de 'intellectuele bovenlaag' die dat wél kan, daardoor vooral de eigen privileges weet te beschermen. Ze geven daarom graag hun steun aan een populist die 'zegt waar het op staat'. De 'intellectuele bovenlaag' is altijd getalsmatig in de minderheid, maar lijdt evengoed, zij het meestal minder schrijnend, onder de crises en de bezuinigingen.

Door dit alles twijfelt menig denker aan de huidige vorm van democratische besluitvorming.

Hoe zouden we de belangen en verlangens van onze burgers dan beter tot uitdrukking kunnen laten komen? Dat is volgens mij niet zo moeilijk. Zelf ben ik altijd weer verrast als ik een stemwijzer heb ingevuld. Ook wanneer ik bij een bepaalde verkiezing overweeg om eens op een andere partij te stemmen: ik kom steeds uit bij dezelfde partij. De stemwijzer brengt mijn belangen en verwachtingen feilloos tot uitdrukking. En dat is dan nog niet eens de ideale stemwijzer: hij is samengesteld uit de punten uit de verschillende verkiezingsprogramma's. Het is echter bekend dat met name populistische partijen, eenmaal vertegenwoordigd in de Tweede Kamer, lang niet altijd stemmen volgens hun

Kamer in de eerste plaats het belang van de 10% rijksten van de samenleving behartigden. Niettemin kreeg in de zeventiger jaren ook die 60% het steeds beter, en nergens in die 5000 jaar is de mens ooit vrijer en welvarender geweest dan in de verzorgingsstaten van het door de vrije markt economie bevrijde Westen. Maar vanaf de jaren 80 kwam dat tot stilstand doordat in Amerika en vervolgens in de meeste overige westerse landen het financierskapitaal door neoliberale opvattingen losgemaakt werd van de overheidsteugel. De ongebreidelde geldspeculatie leidde tot omvallende grootbanken, door de overheid gestut met honderden miljarden, ook bij ons, ten koste van de uitgaven voor de gemeenschap waar juist de allerrijksten het minst aan bijdroegen. Door de

partijprogramma – dat trouwens soms niet meer dan 1 A4-tje beslaat.

Wat mij voor ogen zweeft is een stemwijzer, samengesteld uit het stemgedrag van alle partijen gedurende de afgelopen vier jaar, inzake alle punten waar de invuller van de stemwijzer zich over gaat uitspreken.

Het samenstellen van zo'n stemwijzer 2.0 lijkt me goed te doen¹.

De volksraadpleging door middel van Stemwijzer 2.0 vergt heel wat meer organisatie dan de verkiezingen tot nu toe. Er kan maar een beperkt aantal burgers op één dag naar het stemlokaal komen, omdat het invullen van een stemwijzer veel meer tijd vergt dan het aankruisen van een hokje op een stemformulier. De mensen zullen in alfabetische volgorde moeten worden benaderd, en op hun voorkeur voor ochtend of middag.

De drie begeleiders in elk lokaal moeten worden ingezworen. Ze moeten een groot aantal dagen functioneren, en zullen gerekruteerd moeten worden uit gepensioneerden, die per gewerkt uur betaald krijgen.

De Stemwijzer 2.0 wordt, net als een staatsexamen, geheim gehouden tot hij in het stemlokaal geopend wordt.

Want de stemmende burger dient niet door anderen beïnvloed te worden. Zij/hij mag de stemwijzer ook niet fotograferen. De begeleiders benadrukken ten overvloede dat er nu niet gestemd wordt op een partij, maar dat het gaat om ieders strikt-individuele visie op een aantal belangrijke punten van regeringsbeleid.

Na afloop wordt Stemwijzer 2.0 gepubliceerd en kan iedere geïnteresseerde voor zichzelf nagaan op welke partij zij/hij blijkt gestemd te hebben. Het zal menigeen zeker verrassen, maar

¹ Altijd even googelen ... oei! er bestaat al een Kieswijzer 2.0 "Het is een eenvoudige flowchart, maar het geeft de belangrijkste verschillen tussen de grote politieke partijen wel aardig weer. Vind je Erdogan lief? Dan stem je DENK. Wil je minder Marokkanen? Dan is de PVV je partij. Als je denkt dat meer EU de oplossing voor Nederland is, kom je vanzelf uit bij D66. Op Twitter en Facebook lijken veel mensen de aardigheid van deze stemwijzer wel in te zien." Het moge duidelijk zijn dat mijn beoogde Stemwijzer 2.0 verfijnder en deskundiger wordt samengesteld.

hun visie zal gelden tot de volgende regeerperiode en de hernieuwde Stemwijzer 2.0; die dan wellicht voor hen dezelfde uitkomst zal laten zien!

Bij de organisatie hoort, dat de burgers tevoren hun bereidwilligheid tot medewerking te kennen moeten geven. Dat betekent dat alleen mensen die prijs stellen op hun vertegenwoordigd worden in de Tweede Kamer inzake hun belangen en verlangens, zullen worden uitgenodigd om mee te doen aan dit onderzoek.

Het betekent dat velen onder de laagopgeleiden niet mee zullen doen, om de eenvoudige reden dat ze zelden een pen vasthouden of schriftelijke vragen waarbij moet worden nagedacht, invullen. Een simpel "NEE" invullen op een biljet gaat nog wel, maar zo'n ... (pff!) ... hen niet gezien. Deze mensen zullen boos blijven en zich niet vertegenwoordigd blijven achten; dat er niet naar hen geluisterd wordt kunnen ze dan echter niet langer met reden roepen.

Maar zal dat dan niet resulteren in een nog schrillere elite-volksvertegenwoordiging? De bereidheid tot deelname aan referenda lijkt sowieso al erg laag, als je kijkt naar de opkomstcijfers van de recente woonreferenda in Rotterdam en Arnhem.

Dat kan meevallen.

Ten eerste is de deelname aan de partijverkiezingen veel hoger.

Ten tweede wordt voor de door mij beoogde 2.0-verkiezing geen leeftijdsdrempel gelegd. Elk in politiek geïnteresseerd meisje of jongetje mag bereidwilligheid tot het komen invullen van de stemwijzer te kennen geven en zal met enthousiasme worden verwelkomd in het stemlokaal. Juffen en meesters zullen worden aangemoedigd, kinderen in de hoogste groepen te laten oefenen op een oude stemwijzer. Politieke interesse kan niet te vroeg worden gewekt.

Tenslotte: nu zijn er veel door leeftijd of anderszins gehandicapten die wel willen meedoen maar een gang naar een stemlokaal niet kunnen opbrengen. Voor deze mensen zullen nu vrijwillig(st)ers geworven worden om hun stemwijzer aan huis te brengen en eventueel behulpzaam te zijn bij het invullen ervan. Die helpers moeten

wel doordrongen zijn van hun democratische opdracht; ze moeten worden ingezworen en geïnstrueerd om niet hun eigen keuzes in te brengen maar om te focussen op de diepste belangen en verwachtingen van de cliënt en die in zijn/haar stemwijzer-invulling tot uitdrukking proberen te laten komen.

Het is, nogmaals, een dure en tijdrovende onderneming, maar daarmee kan men de hele regeerperiode van vier jaar voort, ook voor de provinciale verkiezingen en eventuele tussentijdse raadplegingen. De winst is dat we hiermee een optimaal betrouwbare en niet manipuleerbare of te *hacken* volksraadpleging hebben gerealiseerd. Waardoor bovendien de politieke bewustwording en betrokkenheid van heel veel burgers aanzienlijk is gegroeid. Dit laatste kan tot effect hebben dat het aantal verstokte nietstemmers zal teruglopen. Duurder? Als je kijkt naar de miljoenen die in de huidige verkiezingen doorgaans omgaan, zal deze methode misschien niet eens meer kosten.

Afgaande op mijn eigen verrassing bij de uitkomst ervan mogen we vermoeden dat Stemwijzer 2.0 de volksvertegenwoordiging in de Tweede (en Eerste) Kamer flink zal opschudden. Ik kan me voorstellen dat een partij als de VVD zal slinken (de PVV al helemaal) en dat bijvoorbeeld de SP zal groeien. De eerstgenoemde partijen zullen dus rabiaat tegen zijn. Maar elke rechtgeaarde democraat zal er voor zijn.

VERKIEZINGEN

KLEURWEDSTRIJD

ZONDER PRIJZEN

Loesje

Postbus 1045 6801 BA Arnhem www.loesje.nl

Dyab Abou Jahjah – Pleidooi voor radicalisering

Enno Nuy

Er was voorafgaand aan de publicatie veel te doen over dit boekje. Een paar schrijvers meenden dat het niet uitgegeven mocht worden door hun uitgever. Schrijvers die zich tegen het vrije woord verzetten, snapt u het nog? Nu is het pamflet dat pleit voor radicalisering dan eindelijk verschenen – want natuurlijk zwichtte de uitgever niet voor een paar idioten – en we kunnen alleen maar concluderen dat het sop de kool niet waard was. Jahjah is bekend geworden door de Arabisch-Europese Liga, een organisatie die inmiddels alweer ter ziele is. De AEL verzette zich tegen gedwongen assimilatie en bepleitte integratie op basis van de eigen identiteit. Laten we het erop houden dat de AEL vooral de emancipatie van moslims in de westerse samenleving dichterbij wilde brengen. Wat hun programma problematisch maakte, was de steun aan het ontmantelen van de staat Israël en zeker toen de AEL flirtte met Hamas en Hezbollah en cartoons over de holocaust op hun website plaatste in reactie op de roemruchte Deense cartoons, raakte de organisatie besmet met een min of meer latent en diffuus antisemitisme. Erg populair is de AEL nooit geworden, ze haalde bij verkiezingen ooit eens 1,4 procent van de regionale stemmen.

Abou Jahjah liet zich met name in Zomergasten 2016 kennen als een gepassioneerd spreker, die inmiddels afstand had genomen van Hamas en Hezbollah en zich vooral bezig zei te houden met het nieuwe burgerschap dat door radicalisering tot een nieuwe, vrijere samenleving zou moeten leiden. In zijn nu gepubliceerde manifest legt hij zijn visie omstandiger uit. Marcel Möring, een van de criticasters voordat het boek gepubliceerd werd, ziet in het boek vooral oude linkse wijn in nieuwe modieuze zakken en concludeert dat *“dit pleidooi in ieder geval niet het soort proza is waarvoor iemand De Bezige Bij gedag hoeft te zeggen”*.

Ik heb het boek gelezen en kom aan het einde tot de conclusie dat ik niet veel wijzer ben geworden. Want juist als het erop aankomt dat de schrijver ons na de analyse uitlegt welk pad we zouden moeten bewandelen om ons doel te bereiken, laat hij het volledig afweten en verzandt hij in vage beelden waar niets concreets uit af te leiden valt.

De analyse is in grote lijnen wel duidelijk. Abou Jahjah onderscheidt twee soorten radicalisering, een constructieve en een destructieve soort. Hij schetst hoe de gevestigde macht per definitie allergisch is voor alles wat radicaal is, zelfs wanneer het om een in essentie constructieve houding gaat. De occupy-beweging werd al gauw geframed als een linkse anarcho-beweging, een van de manieren om een

Enno Nuy (Aerd, 1950) is ondernemer en oud-hoofdredacteur van De Vrijdenker.

kritische beweging verdacht te maken en buiten de orde te plaatsen.

De radicalisering van jonge moslims die zich laten verleiden door het fascistoïde gedachtengoed van moslimfundamentalisten als IS ziet Abou Jahjah vooral als een destructieve radicalisering.

Opvallend is dat voor Abou Jahjah het begrip ‘macht’ centraal staat in zijn denken. ‘Macht’ als een bijna neomarxistisch substituut voor ‘kapitaal’. Hij stelt de macht vaak voor als was het een handelend subject maar dat levert in de praktijk geen bruikbare metafoor op. Macht speelt immers een rol in iedere intermenselijke relatie. Dat kan tot spraakverwarring leiden, bijvoorbeeld wanneer Abou Jahjah schrijft dat

“beschaving niet zozeer het product van macht is, maar van de voortdurende rebellie ertegen, door toe-eigening ervan of door innovatie”. Er valt wel wat af te dingen op deze grote-stappen-snel-thuis-waarneming.

Hoe het ook zij, ook Abou Jahjah beschouwt *“de democratie ondanks haar tekortkomingen als een grootse verworvenheid van de beschaving. Democratie, met haar scheiding van machten, haar mensenrechten en algemeen kiesrecht was niet een keuze van de macht, maar een concessie die de macht moest doen aan de krachten van het constructief radicalisme”*. Ik kan op zich wel leven met deze samenvatting van de Franse revolutie en de Verlichting, zolang we ons maar realiseren dat er meer woorden gebruikt moeten worden om de werkelijkheid recht te doen.

Dezelfde bedenkingen komen op wanneer Abou Jahjah het heeft over de rol van ideologie en crises in het ontstaan van massabewegingen en radicalisme. Laten we, in navolging van Dijsselbloem, vaststellen dat de financiële crisis van 2008 en de jaren daarna bepalend is geweest voor de toenemende populariteit van populistten, dan zien we meteen dat radicalisme misschien voort kan vloeien uit een crisis maar dat het lastig is dat proces te duiden in termen van radicalisme. Abou Jahjah lost dit vraagstuk op door een onderscheid te maken tussen het xenofobe nationalisme en protectionisme van antiglobalistische populistten en de constructieve radicalen anderzijds. De eerste groep herken ik wel, de tweede niet.

In dit betoog over constructief en destructief radicalisme beschouwt Abou Jahjah het zionisme als destructief radicalisme omdat *“het een desolaat land van Palestina maakte en in plaats daarvan een utopisch project wilde vormgeven waarin geweld en onderdrukking niet geschuwd werden. De utopie van een veilig land voor de joden, die een dystopie en een nachtmerrie bleek voor het Palestijnse volk. Maar zionisme is het kind van het*

Europees antisemitisme, en een reactie tegen het vernederen, het vervolgen en het uitroeien van Europese joden door de eeuwen heen. De trieste ironie van dit alles is dat het zionisme, als ideologie en als gewelddadig koloniaal project, nu een van de redenen is waarom veel Arabieren voor andere vormen van radicalisme kiezen”.

Abou Jahjah ► doet hier alsof het antisemitisme door Europa is uitgevonden en met de stichting van de staat Israël naar het Midden Oosten is geëxporteerd maar die voorstelling van zaken lijkt mij flagrant in strijd met de werkelijkheid.

Abou Jahjah kent een grote rol toe aan internet en suggereert dat internet van invloed is op de vorming van een middenklasse-identiteit en van een politiek bewustzijn, maar ook op de opleving van activisme op het gebied van patriottisme en anti-corruptie. Daar zijn zeker voorbeelden van te vinden maar naar mijn mening gaat Abou Jahjah te ver als hij schrijft dat internet het speelveld is van de mondiale realiteit en daarom een belangrijke rol vervult bij de vorming van een klassenbewustzijn.

Vervolgens komt hij tot een globale stratificatie van de wereldbevolking die hij onderverdeelt in globals (\$50 tot \$200 per dag, circa 6 procent uitmakend), semiglobals (\$20 tot \$50 per dag, 9 procent), protoglobals (\$10 tot \$20 per dag, 13 procent), locals (56 procent) en protolocals (15 procent). De wereldelite beslaat circa 1 procent. Deze stratificatie komt grotendeels wel overeen met die uit andere economische analyses. Abou Jahjah ziet vooral de protoglobals als potentieel bedreigend voor ‘de macht’, daar zit dus het radicaliseringskapitaal.

Kennis wordt heel snel verspreid, met name uiteraard door internet. Veel sneller dan macht en kapitaal. Dus, zegt Abou Jahjah, cultureel integreert het systeem mensen veel sneller dan structureel en economisch. En daarin ziet hij ook de grootste bron van conflicten in de moderne tijd: hoe meer mensen cultureel geïntegreerd in het systeem raken, hoe meer ze zullen worden geconfronteerd met hun sociale uitsluiting en hoe minder gelukkig ze zullen worden. En precies op die gevoelswereld spelen de populisten in.

Tot zover in grote lijnen de analyse van Abou Jahjah. Zoals ik al zei, het meest interessante is de vraag of er een derde weg is naast de keuze voor globalisering of nationalisme. Abou Jahjah kiest voor *regime change* op mondiaal niveau en dat is behoorlijk ambitieus. Hij vestigt zijn hoop op de mondiale middenklasse die met haar opkomende cultura franca de entiteit is die het meeste potentieel heeft om de natiestaat te overvleugelen en een mondiaal subject te worden. En het zijn dus de protoglobals die het verzet tegen de macht moeten leiden.

Hier haak ik af. Ik zie geen beweging ontstaan die natiestaten kan overstijgen. De tegenkrachten zullen altijd groter zijn en ook de middenklasse, hoe bevlogen ook, zal de natiestaat niet op willen geven. Zeker in het huidige tijdsgewricht is het volkseigene, de eigen cultuur, allesbepalend voor het gevoel van welvaart en veiligheid van de burger. Zeker momenteel is of komt het roer in grote delen van de wereld in handen van de protectionisten en nationalist, de populist en...

Afin, Abou Jahjah ziet een toekomst weggelegd voor wat hij de commons noemt, gemeenschappelijke structuren als tegengif voor de heersende macht. Airbnb of Uber lijkt hij als voorbeelden van zulke commons te zien maar hij ziet over het hoofd dat het daarbij om gewone bedrijven gaat die inderdaad dwars ingaan tegen de bestaande economische orde maar wel geleid worden door hyperkapitalisten die helemaal niets van regulering moeten hebben en bij uitstek deel uit willen maken van de bestaande machtsstructuren om hun positie daar te consolideren en verstevigen. Maar Abou Jahjah houdt vol dat de commons, welke dat ook mogen zijn, zich politiek moeten gaan manifesteren zodat er een diffuse vorm van volkssoevereiniteit ontstaat. Dus waar hij eerder nog de democratie prees is die nu opeens geheel verdwenen en hoe de nieuwe volkssoevereiniteit eruit moet komen te zien laat hij geheel in het ongewisse. Misschien verkeert Abou Jahjah teveel temidden van jonge kosmopolitische stedelingen, van wie inderdaad overal ter wereld een verfrissende invloed uit kan gaan. Je vindt hen vooral in de grote metropolen. Vooralsnog echter is er niets wat erop duidt dat zij de voorhoede vormen van een nieuwe samenleving met een nieuw elan. Kijk eens naar Engeland waar de Brexit voorkomen had kunnen worden als de jongere generaties massaal gebruik hadden gemaakt van hun democratisch stemrecht. Ze verkozen het thuis te blijven maar niet omdat ze commons aan het vormen waren die vorm en inhoud moeten gaan geven aan de nieuwe wereld. Het ontbrak hen aan een narratief voor het wenden van enige steven.

Dyab Abou Jahjah – Pleidooi voor radicalisering
De Bezige Bij, 146 pagina's

CITATEN

De rede is de herder die een omheining poogt te zetten
rond 's levens enorme kudde
van wilde irrationele denkwijzen.

– Paul Eldridge

De wetenschap is het grote tegengif
tegen het vergif van dweperij en bijgeloof.
– Adam Smith, The Wealth of Nations V, 3, 3

'Borrelpraat' over moraal

René van Elst

I. Willem Vermaat in Den Haag

Willem Vermaat, docent Milieuwetenschappen aan de Universiteit van Utrecht, sprak op 12 december 2016 tijdens een goedbezochte Haagse Verlichtingsborrel. Vermaat wilde – als atheïst – de aanwezigen in Stadsbrasserie De Ooievaer deelgenoot maken van zijn gedachten over goddeloze moraal en hen uitdagen daar kritisch over na te denken. Ik vat zijn betoog in mijn eigen woorden voor u samen.

Willem Vermaat met borrelorganisatoren Shirley Verschuren, Lex Sip en John Tsoutsanis.

Vier vragen komen aan de orde: Wat is er problematisch aan de *goddelijke* moraal? Waarom is *goddeloze* moraal noodzakelijk? Kan het (filosofisch) liberalisme dienen als basis voor een goddeloze moraal? Wat zijn dan de implicaties daarvan?

Eerst waarschuwt Vermaat dat filosoferen/nadenken over dingen waar je eerder niet bij stilgestaan had, heel confronterend kan zijn. Je kunt nieuwe inzichten krijgen die strijden met wat je meende te weten. Die kun je dan niet ondenken en zeker als het om ethische zaken gaat, ben je eigenlijk wel verplicht om er iets mee te doen.

De schrijver Dostoyevsky gaf in zijn boek *De gebroeders Karamazov* ook een waarschuwing, namelijk tegen goddeloosheid. In een discussie laat hij één van de personages zeggen dat als God niet bestaat, alles is toegestaan; er

zijn dan geen handelingen die binnen een moreel domein vallen. Ook tegenwoordig is die mening nog vrij populair. In het boek *God bewijzen* van Paas & Peels uit 2013 [op de foto onderaan de pagina houdt Willem Vermaat het boek omhoog – *niet* om het aan te prijzen...] wordt hetzelfde soort stelling beargumenteerd. Overigens, wie van dit boek bewijzen verwacht, komt van een koude kermis thuis; de schrijvers vinden bewijzen eigenlijk overbodig; de hoofdstuktitel *Geloven zonder argumenten is prima* spreekt al boekdelen.

Als moraal inderdaad van God komt, wat zijn dan de implicaties? Vermaat toont een komisch filmpje *God is Smart* van Mitchell & Webb over het offer van Abraham. Zie: <http://www.metatube.com/en/videos/27349/God-Is-Smart/> De boodschap van de Bijbel is: we moeten Jezus volgen, we moeten God

volgen, we moeten een instrument zijn in Gods handen. Het christendom en andere religies vragen om gehoorzaamheid. Het filmpje illustreert wat er dan kan gebeuren. Een reëler en actueler voorbeeld is de moord op Theo van Gogh. Je kunt hierbij van heteronome ethiek spreken: iets is goed of fout omdat God/Allah het zegt. Zelf nadenken komt er niet aan te pas; je bent overgeleverd aan de willekeur van een ander, *in casu* de godheid. Eigenlijk is het niet eens ethiek. Autonome ethiek daarentegen houdt in dat je zelf nadenkt en beargumenteert waarom iets goed of fout is. Overigens bestaat er ook seculiere heteronome moraal;

René van Elst (Amsterdam, 1950) is gepensioneerd Human Resources medewerker, opgeleid als socioloog en (deels) jurist, hoofdredacteur en opmaker van De Vrijdenker en donateur van Skepsis.

een voorbeeld is *'Befehl ist Befehl'*. Zowel de Bijbel als de Koran roept in allerlei passages op tot haat en geweld; dat in de Bijbel ook staat *Gij zult niet doden* is een voorbeeld van de vele inconsistenties in dat boek. Een inconsistente ethiek, daar heb je niets aan. Wat Dostoyevsky schreef is niet waar; eerder is het omgekeerde waar: als God bestaat is alles geoorloofd, tot het vermoorden van mensen of groepen mensen aan toe. En is er zonder godsgeloof inderdaad geen goed fundament voor de moraal? Je zou kunnen zeggen: als de moraal van onszelf komt terwijl iedereen een andere mening heeft en als er geen objectieve moraal is, wat is dan waar en wat niet? En als atheïsme een goed uitgangspunt is voor een autonome moraal, waarom liep het staatsatheïsme in de Sovjet-Unie, China en Cambodja dan uit op massale vernietiging? Het antwoord op die laatste vraag begint met de vaststelling dat atheïsme eigenlijk niets is (geen hogere autoriteit, geen leer, geen voorschriften etc.) en dat er dus geen moraal uit voortvloeit; bepalend voor het gebeurde in de genoemde landen was een ideologie die in de ogen van de machthebbers hun handelen rechtvaardigde.

Een vermeldenswaardige reactie op de aankondiging van deze lezing was *Ik acht niets superieur aan iets anders*. Het is een problematische gedachtegang dat alles gelijkwaardig zou zijn. Zulk relativisme leidt tot praktische problemen; je staat daarmee vanzelf aan de kant van de status quo en de onderdrukkers. Als je alle meningen moet respecteren zou je ook meningen moeten respecteren die oproepen tot haten en doden van mensen. Atheïsme hoeft niet tot zo'n relativistische opstelling te leiden. Je moet je afvragen wáár de beste argumenten voor zijn. John Stuart Mill, de grondlegger van het liberalisme, kwam met een

mensen omvat, maar ook de toekomstige generaties en de niet-menselijke dieren. Wij kunnen door het plunderen van de Aarde toekomstige generaties schaden. Niet in onze *moral circle* betrekken van dieren is een vorm van discriminatie. Er is gevochten voor de gelijkberechtiging van verschillende gediscrimineerde categoriën mensen, bijv. vrouwen en homo's. Dat vloeit voort uit het liberalisme. Maar met de intensieve veehouderij schaden wij (de vrijheid van) dieren. De vraag is of we bereid zijn de consequenties van het liberalisme te aanvaarden door ook toekomstige generaties en dieren in onze morele kring op te nemen.

lang buiten onze kolommen te houden. Van den Berg beziet namelijk feminisme en veganisme in een groter verband van afkeuring van alle menselijk handelen dat schade toebrengt aan menselijke en andere dieren.

Het atheïsme is het onderwerp van een binnenkort uitkomende herdruk van zijn boek *Hoe komen we van religie af?* De heruitgave houdt verband met het feit dat de EO van 16 t/m 20 januari 2017 een discussieprogramma *Rot op met je religie* uitzendt, waarin Van den Berg een belangrijke rol heeft. Helaas kwam de informatie daarover te laat voor ons decembernummer.

II. Floris van den Berg in Amsterdam

De Amsterdamse Vrijdenkersborrel van 14 december 2016 werd opgeluisterd door een lezing van Floris van den Berg ◀. Voor een klein maar aandachtig – misschien ook wel select – publiek zette de Utrechtse milieufilosoof in Café Heffer uiteen hoe je als filosoof (maar ook als

goed uitgangspunt, *that the only purpose for which power can be rightfully exercised over any member of a civilized community, against his will, is to prevent harm to others. [dat het enige doel waarvoor gerechtvaardigde macht kan worden uitgeoefend over enig lid van een beschaafde gemeenschap tegen zijn wil, het voorkómen is van schade aan anderen.]*. Dat betekent dat alles mag, behalve anderen schaden. Je vrijheid houdt op waar die van een ander begint. Natuurlijk is er discussie over wat schade dan precies inhoudt; het minste verschil van inzicht is er over schade door fysiek geweld. Maar wie zijn die anderen waar het over gaat? In allerlei samenlevingsverbanden (bijv. nationale) en gemeenschappen (bijv. religieuze) heeft men vooral oog voor de eigen groep. De Australische filosoof Peter Singer ▶ vindt dat wij onze moraal niet alleen moeten laten gelden voor anderen binnen onze eigen groep; hij spreekt zich uit voor een ruimere *moral circle*, die niet alleen alle

niet-filosoof) via logisch denken wel uit moet komen op atheïsme, feminisme en veganisme. Ook zijn lezing geef ik in mijn eigen woorden voor u weer; de overeenkomsten met het betoog van zijn collega Willem Vermaat zullen u niet ontgaan.

Het feminisme is het onderwerp van Van den Bergs in januari 2017 uitkomende nieuwe boek *De vrolijke feminist*. De trouwe lezers van dit blad hebben daar in de afgelopen maanden al voorproefjes van mogen genieten. Die stukken waren meestal door de redactie ingekort, vooral waar ze betrekking hadden op het veganisme, waarvan besloten was om dat een jaar

Als de essentie van het filosofisch denken beschouwt hij het zoeken naar waarheid. Het vinden daarvan is moeilijk, maar allerlei dwaalwegen zijn heel makkelijk te vinden en niet de geringste daarvan is religie. Naast waarheidszoeker noemt Van den Berg zich slachtofferfilosoof, omdat hij probeert op te komen voor slachtoffers, waar dan ook, wie dan ook. Hij wil de toehoorders ervan overtuigen dat zij eigenlijk feministen zijn. Een feminist gaat ervan uit, dat man en vrouw moreel gelijkwaardig zijn, dat zij gelijke rechten hebben, en hij/zij keert zich tegen situaties waarin dat niet zo is. In ons land zijn gelijke rechten voor man en vrouw al vergaand geregeld: stemrecht, beloning, kinderopvang etc., maar verbetering is nog steeds mogelijk. Twee soorten feminisme zijn te onderscheiden: *groot* feminisme, dat zich richt tegen het juridisch minderwaardig zijn en sociaal gediscrimineerd worden van vrouwen, en *klein* feminisme, gericht op het gladstrijken van de laatste hobbels. Ons land is uitzonderlijk, want voor het groot feminisme is hier niet veel meer te doen. Maar we moeten verder kijken: wereldwijd worden vrouwen massaal onderdrukt en is misogynie (vrouwenhaat) veelal de norm. Als aan vrouwen geen gelijke rechten worden gegund, mag dat best vrouwenhaat genoemd worden. Wij hebben daar in Nederland te weinig oog voor. Het is toch raar dat wij bijv. gewoon zaken doen met Saoedi-Arabië, waar vrouwen structureel gediscrimineerd worden. De sociologische, theologische etc.

achtergronden van die vrouwenhaat zijn niet zo interessant; de hoofdzaak is dat er wat tegen gedaan wordt. Dat geldt voor alle vormen van onderdrukking, zoals in Saoedi-Arabië ook van homoseksuelen en atheïsten.

Het zijn cultuur en tradities die ongevoelig maken voor het leed van anderen en religie is één van de grootste ongevoeligmakers. Veel mensen denken niet na over het nut en de morele waarde van tradities waarop zij zich beroepen. Vrijdenkers daarentegen stellen steeds gezag en tradities ter discussie. Ook als mensen duizenden jaren lang dingen geloven en doen, wil dat niet zeggen dat die waar, resp. goed zijn. Meestal wil/kan/durft men de tradities niet ter discussie te stellen en vaak mag het ook niet. In ons land mag het wel. Wij moeten die vrijheid benutten om een stem te geven aan onderdrukten waar ook ter wereld. Wij moeten er bij de regering op aandringen dat in het buitenlands beleid rekening wordt gehouden met vrouwenrechten. Vrouwenemancipatie is goed voor een samenleving als geheel, niet alleen goed voor vrouwen.

Dat de onderdrukking grotendeels van mannen uitgaat, betekent dat we niet alleen aandacht moeten besteden aan regelgeving, maar ook aan wat het betekent om man te zijn; denk aan het macho-gedrag dat je overal ziet. Veelal gaat het bij de onderdrukking van de vrouw om beheersing van haar seksualiteit. Je hebt dan een moraal voor mannen en een moraal voor vrouwen, waarbij vrouwen worden kleingehouden. Alle religies hebben voorschriften voor vrouwen op dit gebied.

Een belangrijke vraag is wat belangrijk is en wat niet; hoe meet je (vrouwen-)onderdrukking? We zoeken

een antwoord op basis van het liberalisme, dat als filosofische stroming de vrijheid van het individu centraal stelt. In de liberale leer van John Stuart Mill mag een ieder doen wat hij wil, zolang hij een

ander geen schade berokkent. Daartegenover staat het paternalisme: de neiging om anderen dwingend jouw wil op te leggen.

Voor mannen hebben die diepzittende neiging, jegens vrouwen, maar ook jegens andere groepen. Het liberalisme gaat daar tegenin. In enkele landen, waaronder het onze, hebben veel mensen sinds de seksuele revolutie een ongekennde individuele vrijheid zonder paternalistische inmenging. Wij beseffen het uitzonderlijke daarvan niet goed. Het is niet vanzelfsprekend en het is ook niet vanzelfsprekend dat het zo blijft. Bevochten vrijheid moet je koesteren. De Vrijdenkers in de jaren 20 steunden allerlei emancipatoire strevingen en die hele agenda is eigenlijk gerealiseerd. Zo gezien hebben ze zichzelf bijna overbodig gemaakt, maar het is belangrijk om die vrijheden op een georganiseerde manier te blijven bevechten.

Terugkomend op het meten van vrouwenonderdrukking is de kernvraag: kunnen vrouwen zich in vrijheid ontplooien en vorm geven aan hun eigen leven? Er is negatieve vrijheid, inhoudend dat de overheid garandeert dat jij vrij op straat kan en gelijke rechten hebt, en positieve vrijheid, die inhoudt dat je jezelf kunt ontplooien. Positieve vrijheid voor vrouwen houdt in dat er regelingen zijn bijv. t.a.v. deeltijdwerk en kinderopvang. Anders dan hier hebben vrouwen in een land als India vrijwel niets over hun eigen leven te zeggen. Toch is ook in ons land vrouwenonderdrukking te vinden, overwegend in allochtone milieus: uithuwelijking, vrouwenbesnijdenis (laat men in het buitenland doen), beperkte ontplooiingsmogelijkheden. Een staat faalt als binnen subculturen intolerantie en onderdrukking ongemoeid worden gelaten.

Van den Berg heeft wel kritiek op het hedendaags feminisme. Het bevreedt hem dat men opkomt voor een bepaalde categorie slachtoffers, maar

het onderdrukken van/leed berokkenen aan andere slachtoffers steunt. Wie zich op het feministische blad OPZIJ abonneert, krijgt een *leren* tas. Maar er zijn parallellen tussen de onderdrukking/uitbuiting van vrouwen en dieren (zie Carol Adams, *The sexual politics of meat*). Het is niet consequent/consistent als je feminist bent, maar niet opkomt voor dierlijke slachtoffers door af te zien van het eten van vlees. Dat vrouwen geen dieren zijn, is niet juist, we zijn allemaal dieren. Je kunt geen feminist zijn zonder veganist te zijn, aldus Van den Berg. Zo zit ook zijn boek in elkaar, zegt hij zelf: eerst positief over allerlei aspecten van het feminisme en dan deze stelling, waarbij misschien driekwart van het lezerspubliek afhaakt. Hij overweegt dat een vrouwelijke feminist die als vegetariër geen vlees eet, maar wel melk drinkt, voorbijziet aan de onderdrukking van koeien – vrouwelijke dieren, waarvan de kalfjes worden afgenomen ten behoeve van onze melkconsumptie. En dan die – vrouwelijke! – kippen die alsmaar eieren moeten leggen. Van den Berg pleit voor bewustwording van deze problematiek. Mensen zouden af moeten van hun kokervisie op de wereld. Ondanks zijn tirade tegen allerlei onrecht heet zijn boek *De vrouwelijke feminist* omdat hij het een teken van beschaving vindt dat mannen en vrouwen hier ongedwongen met elkaar kunnen omgaan, zelfs in de sauna.

[foto's van borrels met Vermaat en Van den Berg: R. van Elst]

20TH ANNIVERSARY EDITION
THE SEXUAL
POLITICS
OF MEAT
A FEMINIST-VEGETARIAN CRITICAL THEORY

CAROL J. ADAMS
BLOOMSBURY

Heerlijke reis

Philip Vermoortel

Ik was van plan om zo af en toe een hoofdstukje te lezen in *Excursies in de tijd. Episodes uit de geschiedenis van onze beschaving*, het nieuwste boek van Pieter A.M. Seuren, maar toen ik eenmaal begonnen was, kon ik niet meer stoppen. Ik zal u proberen uit te leggen hoe dat komt.

Het boek is om te beginnen erg vlot geschreven en dus makkelijk te volgen en te begrijpen. De invalshoek is bovendien bijzonder origineel. De auteur heeft namelijk, zoals de ondertitel aangeeft, episodes uit onze beschavingsgeschiedenis gekoppeld aan personen, thema's en vragen, en die hij heeft hij met trefzeker meesterschap uitgekozen. Soms haakt hij een stuk geschiedenis vast aan een belangrijke historische figuur zoals Plato, Aristoteles, Alexander de Grote of Abélard, maar dat kan evengoed aan de Hanze of aan de vraag waarom wij een kalkoen een kalkoen noemen en geen turkoen of dindoen. Seuren zorgt ook voor afwisseling door bijvoorbeeld het beroemdste kroeglied aller tijden uit de *Carmina Burana* als kapstok te gebruiken (161) of door zich te ontpoppen als een volleerd kunsthistoricus: wanneer hij het over de Hanze heeft, vergelijkt hij twee schilderijen van Hans Holbein de Jongere op zo'n manier dat de lezer ze nooit meer zal bekijken als tevoren (190-191). Die aanpak zorgt ervoor dat deze heerlijke reis vanaf de dageraad van onze beschaving tot op de dag van vandaag geen seconde verveelt. Indien alle geschiedenisleraren zoveel zouden weten en het zo boeiend zouden kunnen vertellen, dan zou geschiedenis het lievelingsvak van alle leerlingen zijn.

Ik heb in elk geval ontzettend genoten en vooral veel bijgeleerd en ik vind het bijzonder jammer dat ik niet alles zal kunnen onthouden. Ik wist bijvoorbeeld niet (maar u misschien wel) dat Kandahar via Iskandaria van Iskander en dus van Alexander de Grote komt, aangezien Iskander en Iskandaria de Arabische equivalenten zijn van Alexander en Alexandrië. (71), dat het eerste deel van de naam Gabriël van het Arabische "gabre" afgeleid is, wat "boodschapper" en "vriend" betekent en ook terug te vinden is in ons Bargoens "gabber" (99), dat "kalief" vertaald moet worden als "opvolger" (102), dat het Latijnse "sal" (zout) aan de basis ligt van "salaris" (202), dat het Portugese "bacalhão" het Latijnse "baculus" als wortel heeft, wat "stok" betekent en die duikt ook weer op in ons "stokvis" (202), enzovoort. Maar ik heb veel meer bijgeleerd dan alleen de herkomst van woorden en termen. Bijvoorbeeld ook dat het schrift van het niet-Griekse Minoïsche rijk (en van nog een paar andere beschavingen) tot op heden niet ontcijferd is (25), dat Zeno van Kition zo arm was dat hij een stukje

zuilengang moest huren om er te kunnen doceren, vanwaar de naam "Stoa" (90) en dat de orde der Dominicanen speciaal opgericht is om de Katharen uit te roeien (ik heb altijd een zwak gehad voor de Katharen) (165).

Seuren brengt ook (nagenoeg) vergeten erfgoed weer onder de aandacht. Euboulides wordt in ere hersteld als uitvinder van de vier paradoxen die Aristoteles zo kwelden (56) en de zo goed als onbekende Johan Maurits van Nassau krijgt een hoofdstuk toebedeeld waarop hij trots kan zijn (gesteld dat hij dat nog zou kunnen) (230). Telkens weer weet de auteur fascinerende vragen te formuleren en ze ook nog flink onderbouwd te beantwoorden. Waarom waren zoveel mensen bereid om zich in het onzekere avontuur van een kruistocht te storten? (167) Waarom trotseerde men de woeste oceanen om aan specerijen te geraken? (201) Waarom kwamen de slaven meestal uit West- en niet uit Oost-Afrika of uit andere continenten? (238) Hoe slagen de reclamejongens er telkens weer in om ons via de media te misleiden? (262)

Dat Seuren niet zomaar een verhaal vertelt, maar dat doet vanuit een uitgesproken visie, maakt zijn boek alleen maar interessanter en soms zelfs grappig. Plato, Bernard van Clervaux, Bertrand Russell en Richard Nixon krijgen er stevig van langs. Met zichtbaar genoegen beschrijft Seuren de machteloze ergernis van de nochtans zeer door hem bewonderde Aristoteles over de spitsvondigheden van Euboulides, die bovendien erg aanschouwelijk en geestig uitgelegd worden. Ik heb ook telkens moeten glimlachen bij subtiele tussen-zinnen als die over bijvoorbeeld de ijdeldheid van academici (60), over de "beperkte historische blikwijdte van moderne logici" (134) en over de beloofde maagden in de moslimhemel: "Of dat desgewenst ook jonge mannen kunnen zijn wordt niet vermeld" (100).

Ontroerend zijn dan weer de bladzijden over de hartstochtelijke liefde van Abélard en Héloïse en van Alexander de Grote en Hephaïstion, met – betreffende Alexander – krachtige zinnen als: "Als hij zich gaf, gaf hij zich totaal, in zijn trouw, zijn liefdes, zijn woedes, zijn ambities, zijn moed en, niet te vergeten, zijn rouw" (63) en "Ruim een half jaar

Philip Vermoortel (Brugge 1955) studeerde Germaanse filologie en promoveerde op de parabel bij Multatuli. Hij is gewezen hoogleraar aan de KU Leuven, waar hij Europese en Nederlandse letterkunde doceerde.

later stierf Alexander zelf [...] daarmee, bedoeld of onbedoeld, zijn belofte aan Hephaisstion nakomend” (66).

Het boek van Seuren ► past ook perfect in het gedachtegoed van De Vrije Gedachte. In zijn Voorwoord schrijft hij:

“Anders gezegd, ik zie de geschiedenis als een lang tijdsverloop waarin men leeft in een mengsel van waarheid, fantasie en leugen en waarin langzaam, heel langzaam, de koude waarheid de overhand krijgt. En intussen slaagt de waarheid erin, ondanks de leugens en misvattingen waarmee zij is vermengd en waardoor zij vaak wordt overheerst, werken van grote, soms eeuwige, waarde tot stand

te brengen, werken van literatuur en muziek, van beeldende kunst, van bouwkunst, van filosofie en van wetenschap, en ook tradities, die vaak berusten op ideeën die we niet meer huldigen, maar die toch de zaak bij elkaar houden.”

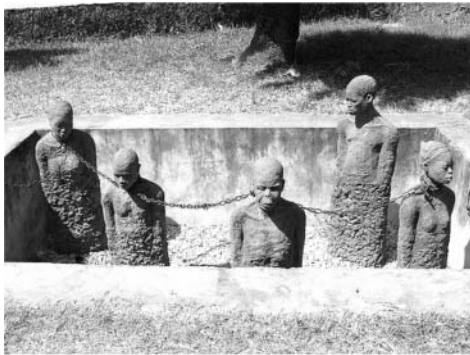
Seurens aandacht voor het emancipatie-aspect als bevrijding uit de kerkers van onwetendheid en onmacht – Kants “Ausgang des Menschen aus seiner selbst verschuldeten Unmündigkeit” – loopt als een rode draad door zijn beschavingsverhaal heen. In het bijzonder in de hoofdstukken over het vroege christendom, de vroege islam, de kruistochten en de katholieke emancipatie van 1840 tot 1960 laat de auteur niet na te wijzen op de stagnerende werking die kerken en godsdiensten op de ontwikkeling en de vooruitgang van het mensdom hebben uitgeoefend.

Het boek is bovendien rijkelijk verlicht met uitstekend gekozen illustraties in vierkleurendruk. De “geketende slaaf” ◀ van Clara Sörnäs is de aangrijpendste uitdruk-

king van het leed van de slavernij die ik ooit gezien heb (237). Het pronkerige portret van Johan Maurits van Nassau (225) spreekt boekdelen over de man, maar wekt naast een glimlach ook veel sympathie op. De talrijke historische kaarten maken veldtochten en wereldreizen aanschouwelijk. Heel comfortabel voor de lezer is ook dat Seuren systematisch geboorte- en sterfjaar vermeldt bij zijn protagonisten. En zijn suggesties voor verdere lectuur zijn mooi meegenomen.

In zijn inleiding schrijft Seuren dat hij zich tot Europa zal beperken en het is perfect duidelijk wat hij daarmee bedoelt, maar gelukkig doet hij het eigenlijk niet. Integendeel. De hele oude en nieuwe wereld komen aan bod en dat maakt de manier waarop de lezer na deze *Excursies* vanuit en naar Europa kijkt uiteraard alleen maar rijker. Warm aanbevolen.

Pieter A.M. Seuren, *Excursies in de tijd*. Episodes uit de geschiedenis van onze beschaving, Pharos 2016, 276 pagina's, € 25, ISBN 978 90 79399 86 4. U kunt dit boek bestellen via de boekhandel of door overmaking van € 24,90 op bankrekening NL17 RABO 0300 6927 65 t.n.v. Pharos uitgevers onder vermelding van “Excursies” en voorzien van uw naam, adres, postcode en woonplaats.

'Religious Freedom' nu ook voor atheïsten

René van Elst (mini-c.v. op pag. 16)

Op 16 december 2016 tekende de Amerikaanse president Obama een wijzigingswet betreffende de Wet op de internationale godsdienstvrijheid, de *International Religious Freedom Act*. De oorspronkelijke tekst is hier te vinden: <https://www.state.gov/documents/organization/2297.pdf> Deze wet van 1998 ► legde de grondslag voor het Amerikaanse buitenlands beleid inzake de godsdienstvrijheid en regelt hoe een speciale commissie de regering daarover adviseert en ook rapporteert over schendingen van de godsdienstvrijheid over de hele wereld.

One Hundred Fifth Congress of the United States of America

AT THE SECOND SESSION

*Begun and held at the City of Washington on Tuesday,
the twenty-seventh day of January, one thousand nine hundred and ninety-eight*

An Act

To express United States foreign policy with respect to, and to strengthen United States advocacy on behalf of, individuals persecuted in foreign countries on account of religion; to authorize United States actions in response to violations of religious freedom in foreign countries; to establish an Ambassador at Large for International Religious Freedom within the Department of State, a Commission on International Religious Freedom, and a Special Adviser on International Religious Freedom within the National Security Council; and for other purposes.

Be it enacted by the Senate and House of Representatives of the United States of America in Congress assembled,

SECTION 1. SHORT TITLE; TABLE OF CONTENTS.

(a) SHORT TITLE.—This Act may be cited as the “International Religious Freedom Act of 1998”.

Voor de tekst van de wijzigingswet van 2016 zie <https://www.congress.gov/bill/114th-congress/house-bill/1150>

De wijzigingswet draagt de naam van Frank Rudolph Wolf, voormalig Republikeins congreslid, die vaak opkwam voor onderdrukte minderheden in de wereld (maar ook anti-gay en anti-abortus was – en waarschijnlijk nog is) en die zich sterk heeft gemaakt voor de oorspronkelijke wet.

Het bijzondere van de vernieuwde wet is dat daarin voor het eerst aan atheïsten en andere niet-godsdienstige personen rechtsbescherming wordt gegund: 'De vrijheid van denken, geweten en godsdienst wordt geacht theïstische en niet-theïstische geloofsovertuigingen (*beliefs*) te beschermen en het recht om geen godsdienst te belijden of te praktiseren.'

Helaas wordt atheïsme hier dus, zoals wel vaker, een geloof genoemd; niettemin mogen we deze wetswijziging een verbetering

noemen. De wet veroordeelt nu ook gerichte maatregelen tegen niet-theïsten, humanisten en atheïsten wegens hun *beliefs*.

Volgens juridisch hoogleraar ◀Caroline Mala Corbin van de Universiteit van Miami kan de wet leiden tot een andere kijk van rechters op atheïsten in eigen land. Er is altijd discussie geweest over de

vraag of atheïsten dezelfde bescherming als gelovigen genoten van het Eerste Amendement op de Grondwet; de IRFA maakt duidelijk dat zij dezelfde bescherming moeten genieten, zegt Corbin. (Het bedoelde Amendement luidt: Het congres zal geen wet aannemen omtrent het vestigen van een religie, of het verbieden van de vrije uitoefening daarvan; of het belemmeren van de vrijheid van meningsuiting, of van de pers; of het recht van het volk om zich vreedzaam te verenigen, en de regering te petitioneren voor een

herstel van grieven.) Corbin wees er ook op dat Obama ▶ de eerste president was die in de rede bij zijn ambtsaanvaarding over niet-gelovigen sprak; deze nieuwe wet past in zijn nalatenschap aan de niet-gelovigen. Het is nu maar zeer de vraag wat de volgende president ermee gaat doen, aldus Corbin.

Informatie ontleend aan religionnews.com (dec. 19, 2016), sites van de Amerikaanse overheid en Wikipedia.

De zelfrijdende auto

Thomas Spickmann

Thomas Spickmann (1973) is constructeur en redacteur van De Vrijdenker

In de afgelopen twee jaar werd ik in de media steeds weer met de nieuwste ontwikkelingen in de voertuigindustrie geconfronteerd. De voorspelling is dat over een paar jaar auto's massaal helemaal vanzelf kunnen rijden. Taxi- en vrachtwagenchauffeurs zullen daardoor overbodig worden. Dit zal ten koste van werkgelegenheid gaan en voor vervoersbedrijven vallen op grote schaal loonkosten te besparen. Gewone automobilisten kunnen tijdens het rijden lekker naar achter leunen. Er wordt hard aan gewerkt om zelfrijdende auto's, waarvan inmiddels een aantal prototypes beschikbaar zijn, te optimaliseren. Dit is in diverse kranten te lezen. Ons staat dus een revolutie te wachten. Ik ben daarentegen sceptisch betreffende deze aankondigingen. Aan twee voorbeelden uit de afgelopen eeuw kan ik laten zien dat niet per se alle technische beloftes waargemaakt kunnen worden.

- Honderd jaar geleden is men begonnen om bij de bouw van huizen of de productie van andere goederen asbest te verwerken. Het heeft een hoge treksterkte en is ter isolatie uiterst geschikt, maar helaas ook kankerverwekkend als het loskomt, zoals in de loop der tijd steeds meer bleek. Er waren talloze sterfgevallen. Daarom mag dit materiaal in Europa tegenwoordig niet meer gebruikt worden. Bij asbestsaneringen in oude gebouwen moeten uiterst strenge veiligheidsmaatregelen genomen worden.
- Halverwege de laatste eeuw bestond een grote euforie omtrent kernenergie. Voorspeld werd dat deze niet alleen voor het kweken van stroom geschikt zou zijn, maar ook voor het aandrijven van allerlei apparaten of bijvoorbeeld auto's. Alles leek mogelijk te zijn. Nooit meer zou het nodig zijn om energie te besparen. Uiteraard werden een paar schepen en onderzeeërs gebouwd die door atoomreactoren i.p.v. dieselmotoren aangedreven werden. Verder resteert alleen nog de mogelijkheid om stroom te produceren, maar om veiligheidsredenen dienen reactoren vanwege hoge gezondheidsbedreigende straling door dikke betonnen

omhullingen omsloten te worden. Zelfs dan bestaat een ernstig risico. Na ontploffingen zoals 1986 in Tsjernobyl of 2011 in Fukushima werden de betrokken regio's radioactief besmet en moesten de bewoners geëvacueerd worden. Een groot aantal mensen overleed. Onder degenen die de kernrampen overleefden zijn velen ernstig ziek. Daarom is in Duitsland ervoor gekozen om alle kerncentrales op den duur stil te leggen.

De techniek waardoor een auto vanzelf kan rijden wordt als het hulpmiddel van de toekomst beschouwd. In principe sta ik open voor ondersteunende systemen die het leven voor mij gemakkelijker maken. Belangrijk is wel dat er genoeg tijd blijft om afwijkende keuzes te maken als dit noodzakelijk blijkt. Als ik in het ingenieursbureau waar ik werk met behulp van erkende software statische berekeningen doorvoer waarvan de resultaten niet geloofwaardig zijn ben ik vrij om van methode te veranderen. Bij het autorijden maak ik gebruik van mijn navigatiesysteem als ik mij in een onbekende omgeving bevind, want anders verdwaal ik vrijwel zeker. Maar door programmeerfouten of plaatselijke nog niet geregistreerde wijzigingen kan het voorkomen dat een aanbevolen route niet genomen kan worden. Wie blind op de techniek

vertrouwt, kan in ernstige problemen komen, bijvoorbeeld door met de eigen auto in een rivier te belanden. Gelukkig heb ik meestal wel even de tijd om voor iets anders te kiezen dan wat mijn TomTom mij aanraadt.

Deze mogelijkheid bestaat bij een helemaal zelfstandig rijdend voertuig, dat in principe alleen voor een gesloten en controleerbaar systeem geschikt is, niet. Daar is het soms een kwestie van een halve seconde. Als een bepaald verschijnsel, bijvoorbeeld een obstakel of een kleuter, niet gezien wordt gebeurt een ongeluk, wat bij handmatige bediening en doorgaande attentie waarschijnlijk niet het geval zou zijn. Voorspeld worden dergelijke incidenten zolang de techniek nog niet al te gevorderd is. Daarna zou het aantal verkeersdoden dat aan zelfrijdende auto's te danken is, moeten afnemen. Wat dit betreft ben ik sceptisch. Want diverse voertuigonderdelen, zoals belangrijke sensoren, kunnen versleten raken of gemanipuleerd worden en daarom op gegeven moment niet meer functioneren. Vrijwel zeker zal autorijden op een of andere manier veranderen, maar er is en blijft een systeem nodig waar de chauffeur continu de mogelijkheid heeft om in te grijpen. Ik wil op snelwegen geen vrachtwagens zien rijden waar niemand in zit. Zoiets lijkt op een monster dat plotseling ergens tegenaan kan botsen en daardoor grote ravage kan veroorzaken. De overeenkomst met asbestverwerking en kernenergie is dat de veiligheid in het openbaar leven achteruitgaat.

Rudy Kousbroek spot met religie

Rudy Schreijnders

In dit artikel wil ik aansnijden wie Rudy Kousbroek (1929-2010) was en waarom hij voor mij een (intellectueel) voorbeeld is. Inhoudelijk ga ik in op de vraag hoe hij van zijn geloof is gevallen, waarom hij spot met het geloof en voorbeelden geven van die spot die afkomstig zijn uit zijn essaybundels (met tussen haakjes verwijzingen naar de titels). Zo spot Kousbroek met het katholicisme, stelt hij geloof gelijk aan bijgeloof, vraagt hij zich af of een dialoog tussen gelovigen en ongelovigen mogelijk is, in hoeverre de moraal afkomstig is van het geloof, spot hij met de islam en ten slotte met het hindoeïsme.

Rudy Schreijnders studeerde aan de UvA (Nederlands) en aan de UvH, werkte als redacteur bij het CBS, was voorlichter van Greepeace en hoofd communicatie bij Humanitas; hij begon in

2011 aan een proefschrift over Rudy Kousbroek.

Wie was Kousbroek?

Herman Rudolf (Rudy) Kousbroek wordt op 1 november 1929 in Pematang Siantar op het eiland Sumatra in het toenmalige Nederlands-Indië geboren. Hij houdt van zijn moeder om haar dierenliefde, maar houdt nog

meer van zijn vader. Op het internaat vindt hij het vreselijk, maar het heeft hem 'gevaccineerd' voor de ellende van zijn latere internering in het Japanse burgerinternerskamp: hij heeft er kunnen wennen aan een beperkte bewegingsvrijheid op een afgesloten terrein, aan strenge regels, vroeg naar bed, corvee doen, onbegrijpelijke verbodsbepalingen, arbitraire opsluiting en een pak slaag. Als hij in het interneringskamp herenigd wordt met zijn vader kan hij die periode – ondanks de geleden ontberingen – als gelukkig typeren.

Gerepatrieerd naar Nederland maakt hij zijn middelbare school af en

vertrekt hij – om te ontsnappen aan de Nederlandse bekrompenheid – naar Parijs. Die stad is een leerschool voor hem: bepalend voor zijn vorming is dat de Franse studenten met wie hij omgaat, ongelofelijk veel discussiëren. Fransen doen dat agressief en met veel talent. Die oefening gebruikt hij later in zijn essays.

Schrijver Simon Vinkenoog vraagt hem eind jaren vijftig voor het weekblad *Haagse Post* te komen werken en voor Kousbroek is dit het begin van zijn essayistische productie. Vanaf 1965 schrijft hij, onder het pseudoniem Leopold de Buch, in het weekblad *Vrij Nederland* over politiek in (en over alle andere aspecten van) Frankrijk en een jaar later wordt hij medewerker van het *Algemeen Handelsblad* (vanaf oktober 1970 *NRC Handelsblad*).

Als dichter zou hij nooit de top bereiken, maar als essayist lukt dat wel: in 1978 ontvangt hij de P.C. Hooft-prijs 1975 voor zijn gehele essayistische oeuvre en in 1994 kent de Rijksuniversiteit Groningen hem een eredoctoraat in de wijsbegeerte toe. Hij overlijdt op 4 april 2010 in Leiden en wordt zes dagen later begraven op Nieuw Eyken-duynen in Den Haag.

Kousbroek als intellectueel voorbeeld

Al in mijn tienerjaren ben ik op het spoor gekomen van de artikelen van Kousbroek. Ik twijfel er niet aan dat onze gemeenschappelijke voornaam aanvankelijk de reden is dat die artikelen me zijn opgevallen, dat ik begonnen ben met ze te lezen en er gefascineerd door ben geraakt. Nog voor ik begon aan de studie Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam, ging ik zijn artikelen en essaybundels verzamelen.

Kousbroek is in mijn leven een intellectueel inspirerend voorbeeld geweest: hij heeft mij aanzet tot nadenken en vrijdenken, tot kritisch blijven staan tegenover de ideologieën die tijdens mijn leven in de mode waren en er niet door meegeslept worden. Zijn essays over religie hebben mij aangespoord een atheïstische levenshouding aan te nemen.

Verder heeft Kousbroek mij geleerd over alfa- en bèta-grenzen heen te kijken en dieren als medereizigers in mijn leven te zien.

Hoe is Kousbroek van zijn geloof gevallen?

Kousbroek verliest al vroeg zijn geloof in God. Op elfjarige leeftijd zegt de dominee op zondagsschool namelijk tegen hem dat de dieren geen onsterfelijke ziel hebben. Na hun dood zullen ze tot stof vervallen. Zijn eerste reactie is verdriet en ongeloof: wezens die zo prachtig en ingewikkeld in elkaar zitten en tot zulke subtiele reacties in staat zijn, kunnen toch niet in het niets verdwijnen? Als dat waar is, dan moet hetzelfde voor mensen gelden. (*Medereizigers : over de liefde tussen mensen en dieren*) Sinds die tijd ziet

Rudy Kousbroek ▲ godsdienst als een soort Sinterklaasverhaal. Van kerkelijke zijde wordt ernstig onderschat wat het voor kinderen betekent dat dieren uitgesloten worden van het sprookje. (*De Aaibaarheidsfactor*)

Als 12-jarige vertelt Kousbroek 's avonds voor het slapengaan een vervolghet verhaal op de slaapzaal van het internaat (op Sumatra, waar hij geboren is). Hij verwerkt er een erotische passage in. De directrice hoort dit en neemt zijn opvoeding persoonlijk ter hand. Ze sluit hem op in de badkamer en hij moet voor de volgende ochtend vergiffenis aan God vragen. Doet hij dat niet dan zal hij sterven. Kousbroek realiseert zich dat hij zo kan testen of God bestaat en besluit – met angst in zijn hart – geen vergiffe-

nis te vragen. Hij verwacht dat hij eraan zal gaan en vergelijkt zijn positie met iemand die een vliegtuig heeft gemaakt waar je in theorie mee kunt vliegen. Hij moet meteen de proef op de som nemen door van de Eiffeltoren te springen. Behalve door een instinctief verzet, wordt Kousbroek ook bewogen door een soort nieuwsgierigheid. De beelden uit het erotische verhaal komen hem in de loop van de nacht voor ogen en hij denkt: dat zal ik dus nooit meemaken. (*De vrolijke wanhoop*) De nacht gaat echter voorbij zonder dat hij sterft en hij kan de directrice de volgende morgen vertellen dat hij het bewijs geleverd heeft dat God niet bestaat. (*Terug naar Negri Pan Erkoms*)

Waarom spot Kousbroek met het geloof?

Ik heb Kousbroek nog voor zijn dood gevraagd wat hij ervan zou vinden als ik een proefschrift over zijn werk zou schrijven. Na enige aarzeling (is mijn werk dat wel waard?) is hij ermee akkoord gegaan. Ik vroeg hem bij die gelegenheid wat hij zelf de kern van zijn werk vond: zijn essays over Nederlands-Indië, Japan of Frankrijk misschien? Tot mijn verbazing antwoordde hij me dat het zijn essays tegen de religie waren!

Willem Jan Otten heeft geschreven dat Kousbroek het geloof niet wil onderzoeken. Hij wil alleen bespotten wat hij er niet van begrijpt. Kousbroek vindt dat demagogisch: niet onbegrip, maar juist het doorzien van geloof is wat zijn lachlust opwekt. Het lijkt hem het verstandigst nooit serieus over het geloof te zijn en het belachelijke ervan te laten zien en hij schrijft in *Hoger honing*, zijn boekje dat voornamelijk over het geloof gaat, dat spotten het enige is dat zin heeft.

Kousbroek vindt dat de beste reactie op het geloof is het belachelijke ervan te tonen. Hij heeft daarop reacties gekregen waarin gewaarschuwd werd voor het bespotten van de religie, want dat zou alleen maar geweld oproepen. Het bewijst hoe we opgesloten zitten in een kooi met gewetenloze misdadigers: die mag je niet hinderen want dan worden ze boos en gevaar-

lijk. Toch is spot de enige adequate reactie. De gelovigen moeten erdoor gaan denken: wat een nonsens is dit toch eigenlijk en wel zo dat zij zich gaan schamen. (*Hoger honing*)

Kousbroek spot met het katholicisme

Kousbroek typeert het katholicisme in *Hoger honing* als: 'zoetelijke taal, arglistige biechtvaders, verboden boeken, geniepigie verklikkers, bekrompen fanatisme, kwaadaardige schijnheiligheid, baden met kleren aan (...); kortom het model van een preutse en achterbakse politiestaat (...).' (p. 24) Het doel is mensen wat op de mouw te spelden (zoals eeuwig leven of valse troost) en afstand doen van eerlijkheid, eigenwaarde en zelfstandigheid. De waarde van een ouderwetse, gedegen roomse opvoeding, zo schrijft Kousbroek vol ironie, ligt in de combinatie van het breken van iemands wil (een soort hersenspoeling) en het levenslang afhankelijk maken. Hij zou er alles aan doen om zijn kinderen daarvan weg te houden. (*Hoger Honing*)

Kousbroek heeft zich vrolijk gemaakt over de beperkte macht van Maria. Zij kan de kogel die op de Paus werd afgevuurd [op 13 mei 1981 door Ali Agca – Redactie], slechts een beetje van richting doen veranderen. De Paus wordt wel getroffen en raakt gewond. Dit past bij de instinctieve voorstelling van een wonder: bovennatuurlijke vermogens zijn niet almachtig. Was de Paus niet geraakt, niemand zou weten dat er zich een wonder had voltrokken. (*Restjes*) De paus heeft daarop een feestelijke dankdienst gehouden om uitdrukking te geven aan zijn dankbaarheid aan de Heilige Maagd voor het afbuigen van deze kogel. Kousbroek vraagt zich daarop af of de paus niet beter een dankdienst had kunnen houden voor de uitvinder van de penicilline, het poliovaccin of de pokkeninenting, omdat daarmee miljoenen mensen het leven is gered. Was dat misschien niet aan een hemelse interventie te danken? Of, erger nog, zijn zulke zegeningen God helemaal niet welgevallig? De geneesheren in Rome die inenting bij wet wilden invoeren, werden tegen-

gewerkt door Paus Leo XII (1760-1829, paus van 1823-1829). De paus vond dat men in deze boze tijd, nu zo weinig mensen in de hemel kwamen, de kinderen het sterven niet mocht beletten. (*Restjes en Hoger Honing*)

Nu worden overal ter wereld voortdurend mensen doodgeschoten. Vindt de Paus van al die doden: pech gehad, niets aan te doen, Maria kan niet aan de gang blijven met kogels afbuigen? Of kan ze het wel, maar doet ze het niet? Kousbroek zou dat bij

een mens van vlees en bloed buitengewoon harteloos vinden. Een arts die nalaat bijstand te verlenen, is strafbaar. Waarom wordt Maria dan geroemd? (*Hoger honing*)

Kousbroek heeft zich verder afgevraagd waarom Maria drie herdersmeisjes in Portugal niet vertelt dat ze het erg vindt dat vrouwen geen priester mogen worden. Waarom houdt ze in de Filippijnen geen pleidooi voor condoomgebruik? Dat zou volgens Kousbroek pas echt een mirakel zijn in tegenstelling tot de reizen van de Paus om over de hele te verkondigen dat geboortebepanking tegen Gods wil is. De gevolgen van overbevolking zijn immers bekend: armoede, slecht

onderwijs, slechte hygiëne en gezondheid, en criminaliteit. (*Hoger honing*)

Gelovigen zijn volgens Kousbroek net mensen die denken dat er een mannetje in de radio zit. Aan zijn opvattingen mag niemand twijfelen, want dat wil dat mannetje niet. Zijn volgelingen zijn het met elkaar oneens, maar ze geloven allemaal dat ze Zijn wil echt kennen en uit Zijn naam mogen praten. Hierdoor worden ze aangezet tot handelingen die ze anders niet zouden overwegen: 'voordehandliggende dingen' schrijft Kousbroek vol ironie, 'zoals moord, marteling, doodslag, en leugen, laster en intimidatie'. (*Einsteins poppenhuis : Essays over filosofie 1*, p. 73) Naar de maatstaven van Kousbroek is dat mannetje alleen al daarom een boosdoener, en nog wel uit hoofde van zijn beroep. (*Einsteins poppenhuis : Essays over filosofie 1*)

Voor Kousbroek staat geloof gelijk aan bijgeloof

Kousbroek kan beweren dat er op deze wereld een kiezelsteentje bestaat dat vliegcrampen veroorzaakt en iedere keer dat iemand er per ongeluk tegenaan trapt, verongelukt er een vliegtuig. Het komt door een onbekende vorm van energie die de wetenschap nog niet ontdekt heeft. Niemand kan bewijzen dat zijn bewering niet waar is. Zo'n bewering is weliswaar onweerlegbaar, maar ook zinloos. Het godsbegrip is eveneens een voorbeeld van zo'n bewering: er is geen manier denkbaar om aan te tonen dat God er niet is en er is voor Kousbroek daarom geen wezenlijk verschil tussen een bijgeloof en religie. Een wetenschapper kan daarom niet bijgeloof op wetenschappelijke gronden verwerpen en tegelijkertijd in God geloven: wie A zegt, moet ook B zeggen. (*Einsteins poppenhuis : Essays over filosofie 1*)

Is dialoog tussen gelovigen en ongelovigen mogelijk?

De dialoog tussen gelovigen en niet-gelovigen is bij de kerken in trek. De kerk is natuurlijk niet echt geïnteresseerd in de uitkomst van die dialoog: andersdenkenden zijn geen gelijkwaardige partij, omdat ze nu eenmaal

anders denken. Het is verder uiteraard ondenkbaar dat de kerk zou moeten toegeven dat haar leer op een dwaling berust. (*Einsteins poppenhuis : Essays over filosofie 1*)

Kousbroek ergert zich dan ook aan niet-gelovigen als zij zich tegenover gelovigen gedragen als mensen die dankbaar mogen zijn dat hun houding getolereerd wordt. Zij tonen namelijk respect voor een andere overtuiging, zonder zich af te vragen of dat respect wel wederzijds is. Van gelovige zijde aanvaardt men het respect van niet-gelovigen daarentegen als vanzelfsprekend, alsof het niet anders zou kunnen. Gelovigen staan er echter nooit bij stil dat hun opvattingen voor niet-gelovigen kwetsend zouden kunnen zijn. Niet-gelovigen kunnen helemaal niet gekwetst worden in hun heiligste gevoelens: zelf geven zij immers toe dat zij die niet hebben. (*Anathema's 2*)

Door hun tolerantie werken niet-gelovigen volgens Kousbroek mee aan hun maatschappelijke ongelijkheid en benadelen zij zichzelf. Zijn wij als ongelovigen misschien te verdraagzaam en moeten we af en toe wat agressiever zijn zodat onze standpunt beter begrepen en beter gerespecteerd worden? Maar wat daarvoor nodig is, is geloofsijver en die is bij niet-gelovigen per definitie dun gezaaid. (*Einsteins poppenhuis : Essays over filosofie 1*)

Ongelovigen trekken inderdaad niet naar verre landen om daar hun boodschap van ongelof te gaan brengen. Toch zou dat geen zinloze onderneming zijn. Allerlei nietsvermoedende Papoea's en Inuit worden nog steeds bekeerd tot godsdiensten die in de beschaafde, westerse wereld al bezig zijn uit te sterven. Dat lijkt hem een onverdiende straf voor mensen die het toch al moeilijk hebben. Sommige gelovige mensen wijden hun leven aan een menslievende taak. Op het eerste gezicht pleit het dus niet voor atheïsten dat zij minder geneigd zijn tot een dergelijke opoffering. Daar staat tegenover dat zij volgens Kousbroek op zoek gaan naar echte en doelmatige

oplossingen om mensen in nood te helpen. (*Einsteins poppenhuis : Essays over filosofie 1*)

Kousbroek gelooft niet dat de moraal afkomstig is van de godsdienst

Volgens Kousbroek heeft de Verlichting de afgelopen tweehonderd jaar meer goed gedaan voor de mensheid dan de katholieke kerk in tweeduizend jaar. (*Hoger honing*) De dierenbescherming is bijvoorbeeld te danken aan de wetenschappelijke belangstelling voor het dier en niet aan de christelijke moraal die zich tweeduizend jaar zich nooit bekommerd heeft om het lot van de dieren. (*Medereizigers : over de liefde tussen mensen en dieren*)

Kousbroek vindt het dan ook onnozel van gelovigen als ze denken dat wie niet gelooft onmogelijk een goed mens kan zijn. Veel mensen, gelovig of niet, zullen de neiging hebben iemand die in het water is gevallen er weer uit te helpen; het enige dat de religie daaraan toevoegt is het voorschrift hem weer in het water terug te duwen wanneer hij volgens die godsdienst van het verkeerde geloof, onrein of iets anders ontoelaatbaars is. In de ogen van Kousbroek kan godsdienst daarom niet de oorsprong van de moraal zijn. Het is juist een bron van discriminatie, schijnheiligheid, seksisme en meten met twee maten. Met het geloof halen we niet iets moreel superieurs, maar doodgewoon de achterlijkheid in huis. (*Hoger honing*)

Kousbroek geeft van deze stelling twee voorbeelden: ▲ Bloody Mary Tudor (1516-1558) meende dat het een straf van God was als ze geen kinderen kon krijgen of als de oogst tegenviel. Waarom had ze straf verdiend? Ze

Rudy op een Karbouw, 1938

wist het antwoord: ze had te weinig ketters op de brandstapel laten zetten. Kousbroek ziet er de typische neiging van het geloof in om altijd voor het slechte te kiezen. Waarom heeft Bloody Mary niet gedacht dat God haar strafte omdat zij te veel ketters vervolgd had? (*Hoger honing*) Het hoofd van het katholieke Instituut voor Huwelijk en Gezin was van mening dat binnen het huwelijk een Hiv-geïnfecteerde partner geen condoom mag gebruiken om zijn of haar partner te beschermen. Ieder normaal mens valt de harteloosheid en immoraliteit hiervan op. Het is Kousbroek dan ook een raadsel hoe iemand die niet gelooft een boodschap kan hebben aan de christelijke moraal. (*Hoger honing*)

Kousbroek spot met de Islam

Kousbroek heeft meerdere reacties ontvangen met als strekking: als u dit of dat zo bezwaarlijk vindt aan het christendom, waarom zegt u dan niets over de islam, daar is het even erg of nog erger. Hij vindt het een terecht verwijt. (*Hoger honing*) Hij heeft in zijn eigen woorden 'gelijkelijk het land aan alle religies'. (*Het raadsel der herkenning*, p. 20) In fundamentalistische landen als Iran of Saoedi-Arabië is de Evangelische Omroep aan de macht en lijkt het op onze negentiende eeuw. Maar met één groot verschil: er bestaan geen Multatuli's, die het gebed van de onwetende schrijven en geen vereniging van Godloचनाars zoals De Dageraad. Het is een cultuur zonder spotters. (*Einsteins poppenhuis : Essays over filosofie 1*)

De islam bevindt zich in een zonderlinge positie omdat het object is van raciale discriminatie en als gevolg daarvan een buitengewone tolerantie geniet. Is dat terecht, vraagt Kousbroek zich af? In een islamitisch cultureel programma werd beweerd dat het

westen en het christendom een poel van onreinheid en dwaling zijn. De islam daarentegen is een oase van kuisheid, zuiverheid en juiste inzichten. Het was zo demagogisch, infantiel en onverdraagzaam dat Kousbroek niet geloven kon wat hij hoorde. Niemand maakte zich er echter druk om: dat zou op zich bewonderenswaardig zijn als het niet selectief op uitsluitend de islam werd toegepast. (*Hoger honing*, 1997!)

Kousbroek maakt zich wel vrolijk over de islam. Neem bijvoorbeeld het vasten gedurende ramadan.

Mohammed dacht dat de aarde plat was en daarom kwam het eenvoudigweg niet bij hem op dat er plekken op aarde kunnen bestaan waar de zon maandenlang niet onder gaat. (*Hoger honing*) Kousbroek kan een plakboek maken met berichten over de discriminatie van vrouwen en de houding tegenover homoseksualiteit in de islam. Het gaat hem – zo schrijft hij met zijn kenmerkende ironie – uiteraard om een zuiver theologische belangstelling en om liefde voor de godsdienst. Hij heeft passie voor vragen als: waarom is er nooit een fatwa uitgesproken tegen zelfmoordaanvallen en het vermoorden van tegenstanders (als de islam zo verdraagzaam en vredelievend is als beweerd wordt, ligt dat toch voor de hand)? (*Hoger honing*)

Spotten met het hindoeïsme

Kousbroek heeft zich ook vrolijk gemaakt over het hindoeïsme. Het water van de Ganges in India is heilig voor de hindoes (en één van de grootste bronnen van infectie te wereld). De

woedende religieuze gemeenschap heeft het aanleggen van een waterleiding gedwarsboemd omdat daarbij het Gangeswater gefilterd zou worden. Het filteren haalt de heiligheid namelijk uit het water, want die blijft in het filter zitten. Natuurlijk hadden de hindoes ook kunnen denken dat het filteren het water juist heiliger maakt of dat het er niets toe doet. Kousbroek vraagt zich daarop af waarom de intuï-

tie van gelovigen altijd de verkeerde kant uit werkt, altijd in het nadeel van mensen – tegen vaccinaties, tegen onderwijs voor meisjes, tegen geboortebepaling, tegen hygiëne, tegen emancipatie – waarom is dat niet omgekeerd? (*Hoger honing*)

Mahatma Gandhi was een tegenstander van de westerse geneeskunde die

hij misdadig heeft genoemd en hij verdedigde de Ayurvedische hindoe-geneeskunde. Daarin wordt het verloop van een ziekte niet alleen voorspeld uit verschijning, spraak, kledij en gedrag van de boodschapper die naar de geneesheer gezonden wordt, maar ook uit de stand van de sterren of het postuur en de spraak van de geneesheer zelf. Omdat deze geneeskunde goedkoper is en van heilige afkomst, vinden hindoes het even betrouwbaar als de moderne, westerse geneeskunde. Kousbroek meent dat dergelijke antieke medische stelsels behalve wat kruiden en toevalstreffers weinig goeds en veel verkeers te bieden hebben.

Toen Gandhi zich in een Britse gevangenis bevond, werd bij hem blindarmonsteking geconstateerd. De Britse arts die hem behandelde, wilde daarop een Ayurvedische arts halen omdat hij dacht dat Gandhi daar de voorkeur aan zou geven, maar deze koos toch maar voor de misdadige Europese geneeskunde. Hij hield overigens ook de spoorwegen voor een

Standbeeld van Gandhi, Churchilllaan, Amsterdam

manifestatie van het kwaad. Het goede gaat immers langzaam en het kwade gaat snel en daarom kunnen spoorwegen alleen maar verspreider van het kwaad zijn. (*Hoger honing*)

Conclusie

Rudy Kousbroek parafraseert een bekend gezegde: wie als kind niet gelooft, heeft geen gevoel, en wie het na zijn adolescentie nog doet, heeft geen verstand. Er is voor hem maar één werkelijke uitweg: alle religieuze partijen hun kop onder de kraan houden en zeggen: we geloven niet meer. Weg met die onzin. (*Hoger honing*)

Gebruikte essaybundels van Rudy Kousbroek:

De Aaibaarheidsfactor. Met tekeningen van Hepzibah Kousbroek, Thomas Rap, 1969

Anathema's 2. Meulenhoff, z.j., [1970]
Einsteins poppenhuis : Essays over filosofie 1. Meulenhoff, 1990

De vrolijke wanhoop : Autobiografische essays waarin opgenomen een interview met Lien Heyting. Anathema's 8, Meulenhoff 1993

Terug naar Negri Pan Erkoms. Meulenhoff, 1995

Hoger honing. Meulenhoff, 1997
Het raadsel der herkenning : fotosynthese 3. Uitgeverij Augustus, 2007

Medereizigers : over de liefde tussen mensen en dieren. Uitgeverij Augustus, 2009

Restjes : Anathema's 9. Uitgeverij Augustus, 2010.

Het Utopia van de kat, de muis en het hek

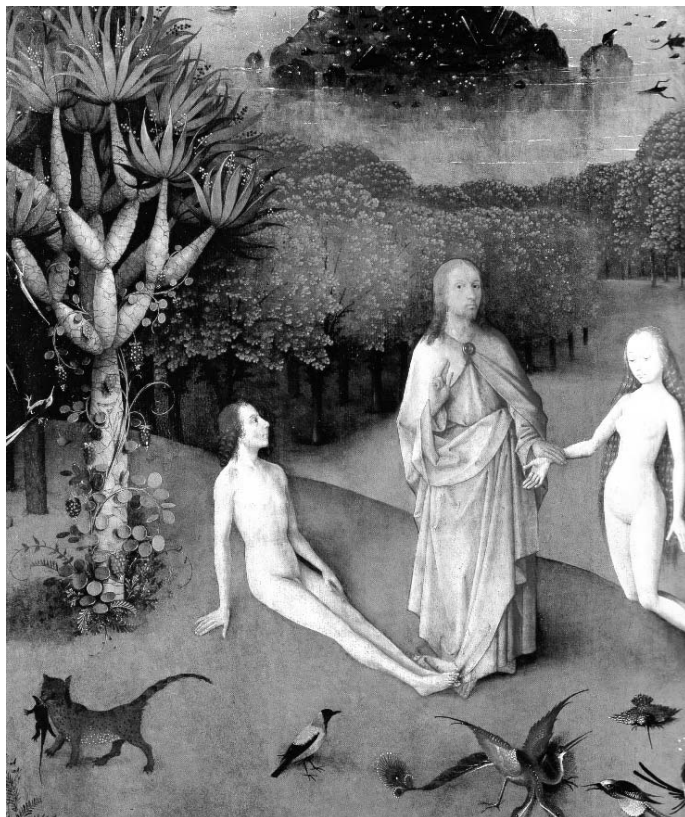
Lex Vink

Terwijl Nederland nog in de ban is van de Jeroen Bosch tentoonstelling van vorig jaar in 's-Hertogenbosch, loopt in het Leuvense museum 'M' nu de tentoonstelling *Op zoek naar Utopia*. Nog tot midden januari, helaas te laat voor dit nummer van De Vrijdenker. De inspiratie in Leuven komt van Thomas More, humanist, staatsman en schrijver van het boek *Utopia*. Precies 500 jaar geleden rolde dit iconische werk van de persen in Leuven bij drukker Dirk Martens.

Een blikvanger op de Leuvense tentoonstelling is een befaamd in Brussel vervaardigd wandtapijt met een voorstelling van Bosch' *Tuin der Lusten*. Dit wandtapijt is door het Escorial in Madrid in bruikleen gegeven aan het museum in Leuven. Nog andere wandtapijten met utopische, paradijselijke voorstellingen worden getoond, alsmede zeldzaam kaartmateriaal en wetenschappelijke instrumenten uit die tijd.

Net als elk schilderij van Bosch barst ook deze *Tuin der Lusten* bijna uit zijn voegen door de details die over het hele oppervlak zijn uitgespreid. Het is onmogelijk tijdens een bezoek alle details in je op te nemen. Gelukkig wees mijn Leuvense gids mij op enkele bijzondere details, die mij aan het denken zetten en de aanleiding werden voor deze bijdrage.

Helemaal links onderaan op het linkerpaneel van Bosch' oorspronkelijk schilderij *Tuin der Lusten* ▼ en ook op het wandtapijt, maar daar verschijnt hetzelfde detail op het paneel rechts onderaan, zie je een kat met een muis in zijn bek. Illustratief, zo zei mijn gids, voor het besef dat wat de utopie is voor de een, de kat, een dystopie is voor de ander, de muis.

Niet minder betekenisvol is dat je op de andere wandtapijten, alle andere wandtapijten in de Leuvense tentoonstelling, een gesloten hek ziet, waarachter de utopische scènes zich afspelen. Het utopische paradijs is dus afgesloten van de buitenwereld. Ook het Utopia van Thomas More is op de tekening in het tentoongestelde boek gesitueerd op een ruimtelijk afgesloten eiland, omgeven door oceaan.

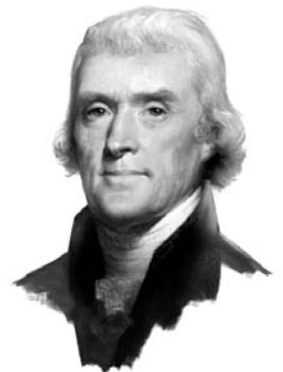
Met andere woorden, het is leuk om te dromen van Utopia, maar de realiteit gebiedt ons in te zien dat iedere medaille zijn keerzijde heeft. De muis zijn dood is de kat zijn brood, om het bekende spreekwoord te parafaseren. De hemel is voor de uitverkorenen, de hel is er voor de 'ander', de verdoemde. De godsdiensten wisten daar overigens ook wel raad mee.

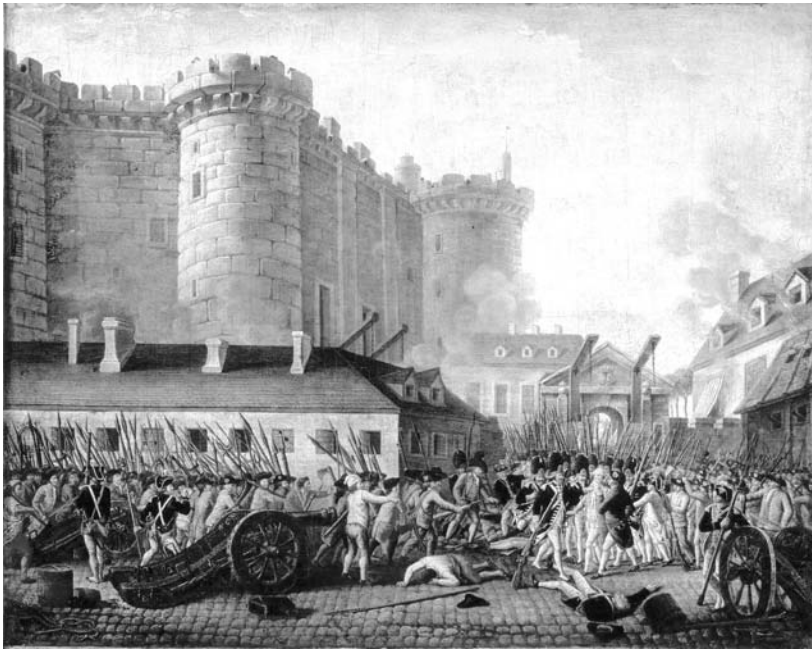
In de overgangstijd van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd schiep More zijn eiland Utopia. Een paar honderd jaar bleef dat een aardig maar theoretisch droombeeld. Vooral de mannen en vrouwen van de filosofische Verlichting bleven zich met het onderwerp bezig houden. Boegbeeld Voltaire liet zijn schepping El Dorado, een materieel Utopia vol met goud en edelstenen, omgeven door een schier ondoordringbare bergketen, ontdekken door *Candide*. Er heerste absolute gelijkheid. Na veel overpeinzing kwam *Candide* evenwel tot de conclusie dat het alom aanwezige goud van El Dorado niet in overeenstemming was met de menselijke aard. *Candide* verlangde naar zijn eigen geliefde en wilde rijker worden dan andere mensen. Hij keerde terug en besloot zoals hij het verwoordde 'zijn eigen tuin te cultiveren', daarmee de beperking in de vorm van een muur rond het eigen persoonlijk paradijs bevestigend. Blijf zo ver mogelijk weg van ruzies en problemen, werd *Candide*'s credo. *Vivre caché est vivre heureux*, 'verborgen leven is gelukkig leven' is nog steeds een Franse gezegwijze.

De Amerikaanse revolutie probeerde een paar stenen van de muur af te breken met de woorden van Thomas Jefferson ► over *Pursuit of Happiness*, het nastreven van geluk. Prachtige uitgangspunten, maar als je je rekenschap geeft van de genocide op de Indianen (die als jagers/verzamelaars in zekere zin in een paradijs zonder grenzen leefden) en de behandeling van Afrikaanse slaven, zie je toch weer de contouren van het hek rond het paradijs van de naar Amerika uitgeweken Europeanen.

Lex Vink (Zuid-Beijerland, 1943) was luchtverkeersleider op Schiphol en werkte bij de luchtvaartorganisatie Eurocontrol te Brussel tot zijn pensionering in 2004.

De Franse revolutie▲ dan. Utopie onder de noemer van vrijheid, gelijkheid, solidariteit. Een prachtig vooruitzicht dat velen in Europa begeesterde, totdat buitenlandse inmenging en daarop volgende interne twisten onder de revolutionairen de oorspronkelijke idealen naar de achtergrond dwongen. Daarna ging een nieuwe keizer er met de buit van door, tot zijn verlies bij Waterloo, waarna de tegenstanders hun *anciens régimes* weer voor decennia konden vestigen.

De Russische revolutie was een volgende utopische klaroensstoot. De weerklank was aanvankelijk wereldwijd. Maar de beperkende wending naar 'socialisme in één land' betekende dat een muur weer werd opgericht, culminerend in een ijzeren gordijn en de Berlijnse muur, tot aan de totale ineenstorting van dit utopisch experiment.

Van de Duitse poging een Germaanse Utopie neer te zetten kunnen we bezwaarlijk zeggen dat dit een Utopie zou zijn, al dachten de edelgermanen zelf daar anders over. De dystopie voor de niet-Germaan lag er te dik bovenop. Buiten het hek rond het Germaanse oervolk stond de inferieure 'ander', met de Joden, de Zigeuners en de Slavische volkeren als eerste slachtoffers. Om in de beeldspraak van dit stuk te blijven, als muizen voor de kat. Overigens dien je wel te beseffen dat de genocide op Untermenschen in wezen niet verschilt van de genocide op Indianen in Amerika.

In onze tijd blijft het beeld van Jeroen Bosch' schilderijen onverminderd actueel. Bosch' *hooiwagen*►, getransformeerd tot een automobiel van het merk Porsche of Maserati, is nu in Silicon Valley aangekomen. Technologie start-ups, die in Californië als paddenstoelen uit de grond schieten, proberen met zogenaamd durfkapitaal een onvoorstelbaar Utopia te scheppen voor degenen die binnen zijn, zowel binnen de muren van het start-up bedrijf als financieel binnen. Salarissen met minstens zes nullen voor jonge gasten die net van school komen, gigantische werkruimtes met ijskasten vol gratis bier, slaapruimtes om tijdens het werk een uiltje te knappen, muziekinstrumenten à gogo om even te ontspannen, loslo-

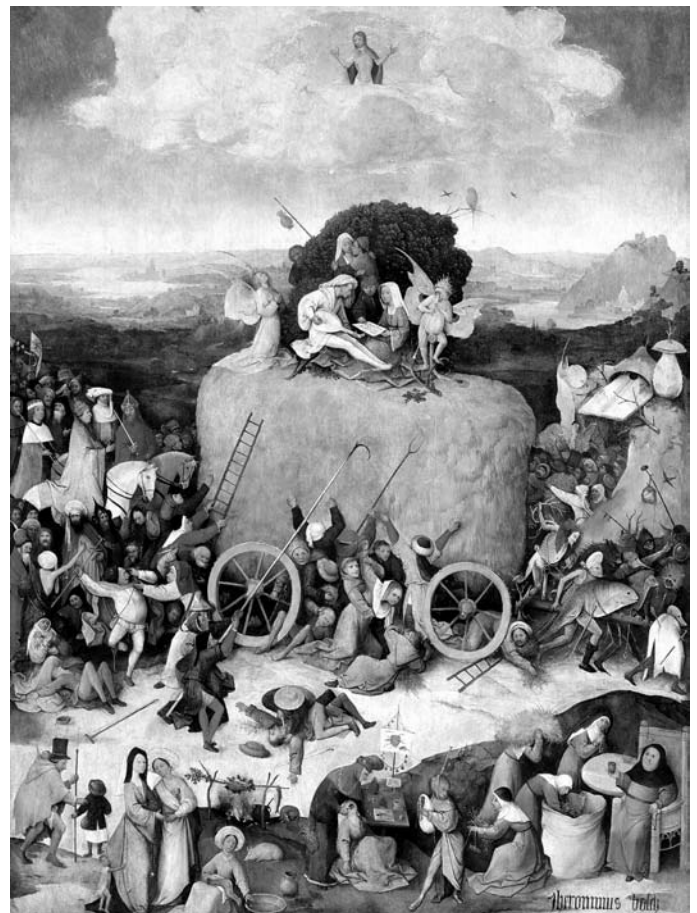
pende rashonden tussen de desks, zitballen en zitzakken, je kan het zo gek niet verzinnen of het is er.

Geld moet rollen, en het rolt inderdaad overvloedig naar de enkele succesvolle bedrijven. Maar het rolt niet naar de vele start-ups die het niet halen in de *ratrace* naar het technologische Utopia. En het rolt nog minder naar de *mobile homes* van degenen die de aansluiting met het nieuwe Utopia hebben gemist, de mensen buiten het hek in de voorstellingen uit de 16e eeuw.

Maar hoe het ook zij, ondanks nieuwe muren zoals de muur tussen Israël en Palestina, de aandrang van Wilders c.s. om in Europa nieuwe muren op te trekken, de Mexicaanse muur van Trump, is de mensheid met vallen en opstaan wel verder gekomen in de strijd voor utopische idealen. Het positieve nieuws dat honger en armoede wereldwijd sterk zijn teruggedrongen moeten we blijven benadrukken. Zelfs over de factor arbeid gaan we anders

denken: van uitbuiting naar basisloon.

Utopische vergezichten moeten ons blijven aanmoedigen de strijd voort te zetten.

De apologie van Gerard Reve

Anton van Hooff

(mini-c.v. zie pag. 3)

Als lid van het Comité Nederlandse Onafhankelijkheidsdag¹ – je doet wat om jezelf van de straat te houden – heb ik op 13 december in het Nationaal Archief te Den Haag een voordracht gehouden over de Apologie van Willem van Oranje uit 1580 in vergelijking met andere verdedigingsschriften. Natuurlijk begon mijn verhaal met de moeder van alle apologieën, die van Sokrates in 399 vC. Ik wilde laten zien dat al die verweerschriften grote overeenkomsten vertonen: een spreker/schrijver die ten diepste verantwoordigd is over het onrecht dat hem dreigt te worden aangedaan, een religieuze levensovertuiging en het verdacht maken van de aanklagers. Al bij de voorbereiding bedacht ik dat als moderne voorbeelden de pleidooien van Gerard Reve in het Ezelsproces van 1966 zouden dienen.

Voor de jonge lezertjes: in 1996 werd Reve aangeklaagd wegens smadelijke godslastering op grond van twee passages in *Nader tot U*. Her christelijke bloed begon vooral te schiften bij een stukje waarin Reve zich voorstelde dat God zelf in de gedaante van een ezeltje hem thuis kwam opzoeken. Dan zou de gastheer zeggen: "*Mijn Heer en mijn God! Geloofd weze Uw Naam tot in alle Eeuwigheid! Ik houd zo verschrikkelijk veel van U*", zou ik proberen te zeggen, maar halverwege zou ik al in janken uitbarsten, en Hem beginnen te kussen en naar binnen trekken, en na een geweldige klauterpartij om de trap naar het slaapkamertje op te

¹ Om het misverstand te voorkomen dat ik zou zijn verworden tot een aanhanger van de rechtse nationalist Thierry Baudet: dit comité wil dat de Acte van Verlatinge van 26 juli 1581 gevierd wordt als de Nederlandse onafhankelijkheidsverklaring. Ik, die republikein ben sinds ik kon denken, beschouw dat stuk als het begin van de oudste nog bestaande vrijstaat ter wereld. Helaas heeft die zijn verleden verloochend door zich in 1813 door Groot-Brittannië een Oranjemonarchie te laten opdringen.

komen, zou ik Hem drie keer achter elkaar langdurig in Zijn Geheime Opening bezitten, en daarna een present-eksemplaar geven, niet gebrocheerd, maar gebonden - niet dat gierige en benauwde - met de opdracht 'Voor de oneindige, zonder woorden!'"

Voor de rechtbank kon Reve alleen een slotwoord houden. Daarin wees hij de steun af die sommigen meenden te geven door te beweren dat de dreigende beknutting van het vrije woord 'nauwelijks' 'verschilde met wat Sovjetdissidenten overkwam. De boete die hij hoogstens zou krijgen noemde hij een 'ongerief' dat toch meer dan alleen maar nauwelijks verschilde van vijf of zeven jaren strafdijk. 'Ik prijs mij gelukkig, dat ik in Nederland woon, waar ik terecht sta onder de overvloedige bescherming die de wet van een moderne, beschaafde rechtsstaat mij biedt.'

Hij eindigde zijn slotwoord met de volgende verzuchting: 'of God een lam is met bloedig doorboorde poten dan wel een éénjarige, muisgrijze Ezel, die zich door mij driemaal achtereen langdurig in zijn Geheime Opening laat bezitten, welk verschil vermag het uit te maken, Hij zolang Hij de zonden der wereld wegneemt, en zich ontfermt over ons allen.'

In hoger beroep bij het Gerechtshof hield hij een eigen pleitrede. Wat was er mis mee om aan seksueel verkeer met God te denken? Hoe moest Maria anders bezwangerd zijn? 'Zonder seksualiteit schijnt het nu eenmaal, zelfs in Gods heilsplan, niet te kunnen: men krijgt nu eenmaal geen goede eieren zonder een haan.' En dan komt een passage die mij als classicus goed doet: Reve verwijst naar klassieke voorbeelden. 'Maar zelfs seksuele toenadering van een als Dier geïncarneerde Godheid is niets nieuws. Ik wil slechts wijzen op Zeus, die als zwaan Leda overweldigt, die als stier Europa schaakt, en die, als arend, de beeldschone jongeling Ganymedes rooft, die hem, behalve voor het bijschenken van zijn drinkbeker, ook nog voor heel ander divertissement dienstbaar moet zijn: de Godheid, Edelgrootachtbaar College, is van oudsher niet kieskeurig, 'maar lust van het hele varken.'

Deze en veel andere passages zijn van typisch Reviaanse dubbelzinnigheid: ernst en ironie, bijvoorbeeld als hij

Gerard Reve (l.) komt aan bij het Paleis van Justitie

zegt dat ook de beperkingen die de wet aan homoseksueel verkeer oplegt, in zijn geval niet gelden, omdat, naar hij aanneemt, God net als hij meerderjarig is.

Ook zijn ontmaskering van het begrip godslastering is kostelijk: '*ik wil hier op een inconsequentie wijzen volgens welke ik, als ik zou schrijven: "God is een grote klootzak," wel, maar als ik zou schrijven: "Maria is een vuile hoer," niet strafbaar ben.*'

Er is zoveel vrijmoedigheid te genieten in Reves pleidooien dat ze het verdienen in de vrijdenkerscanon te worden opgenomen. Één stuk hoort er zeker in, dat waarin hij, nota bene zelf gelovig, uitlegt wat godsdienstvrijheid is: 'In de eerste plaats: het recht om er een godsdienst op na te houden, en die openlijk en ongehinderd te belijden; ten tweede: het recht om er géén godsdienst op na te houden, een recht waaraan in ons land nog wel het een en ander mankeert ... en ten derde: het recht om het geloof in het algemeen, of enige godsdienstige idee in het bijzonder, welke dan ook, te bestrijden en te bespotten.'

Uiteindelijk werd Reve in 1968 vrijgesproken. De rechtbank oordeelde dat de passages weliswaar godslasterlijk waren, maar geen smalend karakter hadden. In het hoger beroep bij het Gerechtshof voerde Reve zelf zijn verdediging. Hij werd vrijgesproken. Toen het vonnis ter cassatie werd voorgelegd aan de Hoge Raad, bevestigde deze het vonnis.²

² Een uitvoerig artikel over het proces is geschreven door Inge van der Bijl. Het is te vinden op: <https://www.ziedaar.nl/article.php?id=288>

Natuurlijk tegennatuurlijk

Tom van Ewijk

Tom van Ewijk (1934) is filosofisch geschoold, journalist van professie, werkzaam als vertaler en essayist, auteur van o.a. *Maatschappij of Haatschappij* (Aspekt 2009).

Leo en Max

Mijn oom Leo, jongste broer van mijn moeder, was het stilgezwegen buitenbeentje van de familie. Hij was homoseksueel en woonde in de Deurloostraat (Amsterdam) samen met Max, die notabene ook nog joods was. Ze hadden het goed die twee, ze handelden in textielwaren. Buitengesloten door de familie was Leo niet, hij kwam regelmatig op bezoek bij mijn grootouders, had redelijk contact met zijn broers en zusters, maar zijn geaardheid kwam nooit ter sprake, dat was strikt taboe. Ik herinner mij oom Leo nog goed, ook al was ik destijds (1939) een ventje van vijf. Een opgewekte man, een levensgenieter, onberispelijk in het pak. Ook zijn huis in de

Deurloostraat staat mij nog voor de geest. In de hal een groot aquarium waar ik niet genoeg naar kon kijken, en op een kastje een donkerbruin scheepsmodel, tot in details uitgewerkt, van een karveel uit de dagen van de VOC. Het spelletje met oom Leo was dat ik onder de divan kroop en hij mij dan moest zoeken en naar buitentrekken. Ook herinner ik mij juffrouw Pannekoek, de huishoudster die voor Leo en Max kookte en de kamers onderhield. Een vriendelijke vrouw die door de beide heren zeer gewaardeerd werd, wat aanstonds mag

blijken. Het was in 1940 dat de Duitsers Nederland op de knieën dwong. Dat was op tien mei, zes dagen na mijn verjaardag. Het moet ongeveer een maand later zijn geweest, dat ik logeerde bij mijn grootouders, bij wie ook hun oudste dochter en mijn tante Lena inwoonde. En wat stond daar op het dressoir in de huiskamer: het schip van oom Leo. "Oh!" riep ik, "dat is toch van oom Leo! Heeft u dat gekregen?"

"Houd je mond," snauwde tante, "daar praten we niet over." Ik schrok, begreep er natuurlijk niets van. Thuis vertelde ik het mijn moeder. Die zei: "Echt weer iets voor Lena. Nee, kind, oom Leo was de laatste tijd erg ziek en hij is overleden. En nu hebben opa en oma die boot gekregen."

Dat was toen voor mij een bevredigend antwoord, maar dat oom zomaar dood was kon ik moeilijk verteren. "Bid maar veel voor hem," raadde moeder mij aan. Dat heb ik inderdaad een paar dagen gedaan, maar zoiets houd je als zesjarige niet vol. Pas jaren later, op mijn elfde, kwam ik de doodsoorzaak van oom Leo en ook zijn partner Max te weten. De twee, de een als homo en de ander als joodse homo, begrepen aan de hand van wat er in Duitsland plaatsvond, dat straks ook zij als eersten aan de beurt waren. Ze besloten een dergelijk levens-einde niet af te wachten en een zelfgekozen einde te effectueren. Nadat zij hun zaken op orde hadden gebracht gingen zij voor het gas in de keuken in de Deurloostraat. Ze hadden van te voren juffrouw Pannekoek op de hoogte gebracht van hun plan en de reden waarom. Zij moet dit begrepen hebben en heeft hun besluit geerbiedigd. Als blijk van hun dankbaarheid en waardering voor haar goede zorgen lieten zij haar tienduizend gulden na, voor die tijd een aanzienlijk bedrag. Dat kwam de familie ter ore die er grote schande van sprak. Juffrouw Pannekoek probeerde het uit te leggen, maar ze werd niet geloofd, vooral vanwege die tienduizend gulden. Wat anders? Blijkbaar ging ze vrijuit, want de zaak had voor haar verder geen gevolgen. En persoonlijk ben ik ervan overtuigd dat zij ter wille van Leo en Max goed gehandeld heeft. Dat zij voor jarenlange trouwe dienst haar die tien mille hadden nagelaten, lijkt me zeer aannemelijk, hoewel de familie haar ervan betichtte dat zij die som als zwijggeld had aangenomen. Dat is op zich niet ondenkbaar, maar beide heren waren zeer op haar gesteld en zij op hen. Dat weet ik van mijn vader die zich er niet zo druk om maakte.

Goedmoedig

Ik vertel dit verhaal omdat ik in een goedmoedige stemming ten opzichte van homo's ben opgegroeid. Goedmoedig omdat ze bij ons thuis homoseksualiteit niet bepaald toejuichten, maar er nogal onverschillig en lacherig over deden. Alleen mijn moeder had er wat moeite mee die toch maar 'zo'n broer' had gehad. Maar in de dagelijkse omgang waren er geen problemen. Er werd bij ons thuis veel gemusiceerd en in de wintermaanden organiseerden we huisconcerten. Onder de musici bevonden zich ook weleens homo's en lesbiennes die wel niet als een andere diersoort beschouwden en met wie we het prima konden vinden. Niettemin was ik van huis uit wel

113de JAARGANG
Nieuwe Amstelrandsche Courant
ALGEMEEN HANDELSBLAD
Vrijdag 10 Mei 1940

AVONDBLAAD
HOUTDRUKERIJ VAN DE KUNSTEN, HET PARIJSCH EN HET ROTTERDAMSCHE DRUKERIJ-GENOOTSCHAP, NEDERLANDSCHE DRUKERIJ-GENOOTSCHAP, ROTTERDAM, NEDERLAND.

Nederland in oorlog met Duitsland

België, dat ook door Duitsland is aangevallen, en ons land hebben een beroep gedaan op de Geallieerden, die hebben toegezegd alle mogelijke hulp te zullen verlenen

BRUGGEN OVER MAAS EN IJssel ZIJN OPGEBLAZEN

Vannacht drie uur overschreden Duitse troepen onze grenzen, ruim een uur later bombardeerde de Duitse luchtmacht Nederlandsche vliegvelden en te zes uur bood de Duitse gezant te 's-Gravenhage een verklaring aan, waarbij de inzet van een Duitse troepenmacht werd aangekondigd en elke tegenstand doelloos verklaard.

De Nederlandsche Regering heeft deze verklaring met verontwaardiging van de hand gewezen en geantwoord, zich in oorlog te beschouwen met het Duitse Rijk.

De Nederlandsche grenstroepen hebben aanstonds weerstand kunnen bieden aan den vijand, die getracht heeft met strooibommen uit vliegtuigen onwars mededeelingen en helle bedreigingen aan de burgerbevolking te doen.

Op enkele plaatsen hebben vijandelijke vliegtuigen landingsposities gedaan en parachutisten neergelaten, pogingen, die deels zijn mislukt.

Te vijf uur in den ochtend kon het Algemeen Hoofdwartier reeds melden, dat onze weermacht en afweer paraat waren en de inundaties zich volgens plan voltrokken.

Voor zoover bekend zijn ten minste zes Duitse vliegtuigen neergehaald.

De Opperbevelhebber heeft een verordening uitgegeven, waarbij het allen

PROCLAMATIE VAN H. M. DE KONINGIN

Mijn Volk,

Nadat ons land met angstvallige nauwgezetheit al deze maanden een stipte neutraliteit had in acht genomen en terwijl het geen ander voorweten had dan deze houding streng en consequent vol te houden, is in den afgelopen nacht door de Duitse weermacht zonder de minste waarschuwing een plotselinge aanval op ons gebied gedaan. Dit niettegenstaande de plechtige toezegging, dat de neutraliteit van ons land zou worden ontzien zoolang wij haar zelf handhaalden. Ik richt hierbij een vlammend protest tegen deze voorbeeldloze schending van de goede trouw en aantasting van wat tusschen beschaafde staten behoort te zijn.

Ik en Mijn Regering zullen ook thans onzen plicht doen. Doet gij den uwe, overal en in alle omstandigheden, ieder op de plaats waarop hij is gesteld, met de uiterste waakzaamheid en met die innerlijke rust en overgave, waartoe een rein geweten in staat stelt.

Wilhelmine

zijn naar Londen vertrokken voor overleg met de Geallieerden.

In Amerika heeft het nieuws van den Duitschen inval een diepen indruk gemaakt.

Duitschers of vreemdelingen van Duitse afkomst verboden is zich in Nederland op straat of weg te bevinden.

Voorts heeft de Opperbevelhebber „Het Nationale Dagblad”, „Volk en Vaderland” en „Het Volksdagblad” verboden, en een waarschuwing gericht tegen de burgerbevolking om zeer wantrouwend te staan tegenover radioberichten en strooibommen, die gewag maken van staken van het Nederlandsch verzet of van onderhandelingen met den vijand.

Volgens berichten van Reuter en Havas zijn in België het militaire hospitaal te Antwerpen verwoest, verscheidene huizen te Brussel door bommen vernield, het station Jemelles in vlammen gezet en het vliegveld Evere door Duitse vliegtuigen met bommen bestookt.

Een Fransch leger rukte reeds op, ten einde België hulp te verlenen. Ook Britsche troepen zijn onderweg.

Koning Leopold van België heeft het opperbevel over de Belgische troepen overgenomen.

De ministers Kleffens en Welser

enigszins bevooroordeeld, maar verre van vijandig. Daar kwam bij dat ik in die jaren nogal eens dacht aan oom Leo en zijn partner. Dat gebeurde haast vanzelf als ik las over of dacht aan de toen nog niet zo lang geleden wereldoorlog 1940-'45. Ik wist wat er met hen had kunnen gebeuren. En wat ik naar aanleiding daarvan ook dacht was dat die twee veel van elkaar moeten hebben gehouden, om samen tot een dergelijke beslissing te komen.

Ik begon te begrijpen dat liefde niet uitsluitend tussen man en vrouw bestaat. Maar zo dacht niet iedereen erover, merkte ik in gesprekken met anderen, onder wie ook vrienden. Voornaamste argument was dat het tegennatuurlijk was, dus eigenlijk een afwijking. Daar kon ik niets tegenin brengen. Ik was een rechtlijnige hetero die in zijn vrienden zonder meer jongemannen zag zoals ikzelf, niet gekweld door onrustig makende bijgedachten en verlangens gepaard met vage schuldgevoelens. Maar dat oom Leo en Max elkaar oprecht hadden liefgehad, stond voor mij buiten kijf.

Relnichten

Als jongeman en kunstenaar hoorde ik bij de Katholieke Kunstenaarsgroep Amsterdam die op de eerste zondag van de maand kerkte in 'Ons lieve Heer op Solder' het voormalige schuilkerkje dat deel uitmaakte van Museum Amstelkring aan de Nieuwezijds Voorburgwal. Onze zielenherder, zelf een zeer verdienstelijke kunstschilder, was een priester met voor die tijd – de jaren vijftig – zeer vrije opvattingen. Zijn schaapskudde was verre van schaapachtig, dus dat kwam goed uit. Wij waren bepaald geen slaafse gelovigen en dat onze herder in zijn preken van het Vaticaan geen steen heel liet, werd met veel instemming beluisterd. Onder ons bevonden zich ook homoseksuele kunstenaars en kunstenaressen die door clerus en geloofsgenoten van hun eigen parochie zowat als paria's werden beschouwd. Maar voor onze priester (dezelfde die later schrijver Reve doopte) [pater Lambert Simon - Redactie] waren ze als vanzelfsprekend welkom, hij kende geen onderscheid. Bovendien had voor hem geloof of religieuze gezindheid niets uit te staan met seksuele geaardheid, ook al dacht de paus er anders over. Wij als katholieke kunstenaarsgroep (voor zover je nog van echt katholiek kon spreken) deelden zijn opvatting en onze homo's en lesbo's hoorden er zonder bezwaren bij. In de omgang waren ze als artiesten net zo gewoon of extravagant als de hetero's. Eigenlijk weinig of geen verschil.

Maar op straat kwam je types tegen die je homobeeld verstoorden en weerzin opwekten. De homo's die ik had leren kennen, kon ik geen relnichten of mietjes noemen. Hier was in mijn ogen duidelijk een andere soort aan de wandel. Een ridicule soort die nogal verschilde van de homo's die ik kende. Op zich geen ontdekking, want hetero's kunnen evenzeer onderling sterk verschillen en zich ridicuul gedragen, maar daar sta je dan als hetero niet zo bij stil. Ook de homo's met wie ik in mijn werk als journalist te maken had, manifesteerden zich niet opvallend. Ik beschouwde ze als 'oom Leo's'. Maar een open gesprek over hun seksuele voorkeur herinner ik me niet. De vraag wat ze vonden van die homofiele poesjenellen, waar ik geen sympathie voor kon opbrengen, kwam wel in mij op, maar ik stelde ze uit kiesheid toch maar liever niet.

Komrij

Het was pas eind jaren '80 dat Gerrit Komrij ▼ mijn vraag beantwoordde. Ik kreeg zijn weergaloze boek 'Humeuren en Temperamenten' in handen en in het hoofdstukje "Nichterigheid" spreekt hij zijn afkeer uit van homoseksuelen die zich als vrouwen gedragen. Hij krijgt dan het gevoel alsof hij moet overgeven. Nog meer gruwet hij van vrouwen die zich als mannen gedragen, maar als homo geeft hij in dit boek af op

"heupwiegende of met valse wimpers knipperende" seksegenoten. "Mietjes met melige stembuiging en malle zuchtjes slakend, een zacht eitje dat fluwelig zijn nek zit te verrekken als een slangemens uit poppelappen", hij wordt er "een hogedrukketel van woede van." Hij ergert zich aan hun "giechelen, leuteren, kissebissen, vernietigend kijken en zich poederen in de hoop door deze fopvertoning een ander mannetje te lokken". Ongenadig krijgen de macho-homo's en hun cultus er van langs. "Koekblikwijsheid en lesbische geestdrijverij reutelen omhoog uit de behaarde borst..." "Er zijn er met knotsen, kettingen, gespen en paardeharen boeze-roenen maar de broek is nog niet uit of daar gaan, hup, met een gillette de benen omhoog". Komrij heeft een afschuw van ze en schrijft: "Ik houd van de nicht die als een man op mij afkomt." Hij vindt het "onbegrijpelijk dat iemand die van mannen zegt te houden zijn eigen mannelijkheid zo luchthartig verkwanselt."

Dat deze gal gespuwd wordt uit onverdachte hoek lijkt mij duidelijk. Komrij wijst vileinig maar scherp op die andere soort binnen het kader van zijn seksuele geaardheid. Hij maakte mij het gesprek met homofielen in mijn omgeving een stuk gemakkelijker. Wat dachten zij van wat ik had gelezen in "Humeuren en Temperamenten?". De een was het volkomen met Komrij eens, de ander ook wel, maar ja, je had nu eenmaal verschillen zoals je die toch ook bij hetero's aantroef? Daar viel weinig op te zeggen. Er waren er ook die vonden dat Komrij de mietjes en homomacho's terecht hekelde omdat ze zichzelf maar ook hen ridiculiseerden en de maatschappelijke acceptatie van homofilie bemoeilijkten, om niet te zeggen onmogelijk maakten. Dit is een argument dat wijst op de weerzin en de vooroordelen jegens homofilie die dikwijls tot primitieve reacties leiden. De afwijzende, soms zelfs agressieve houding van de meeste godsdiensten wakkert die reacties aan. Daar komt nog een hardnekkig vooroordeel bij als zou homofilie in één adem met pedofilie moeten worden genoemd. En natuurlijk is de wereld van de homo's een Sodom. Alsof hetero's vertoeven in het Nieuw-Jeruzalem.

Seksualiteit bij de mens

Hetero of homo, ze zijn allebei gevormd door de natuur. Ik zie natuur als geest in de stof. Taalkundig is geest een mannelijk zelfstandig naamwoord. Maar in zijn ware, vrijwel ondoorgrondelijke betekenis zou geest evenzeer mannelijk en vrouwelijk kunnen worden genoemd als mannelijk noch vrouwelijk. Een feit is wel dat in de stof de natuur, als een van de scheppende uitingen van de geest, een mannelijk en een vrouwelijk beginsel heeft. Bij fauna en flora lijken deze beginselen redelijk herkenbaar verdeeld en toegepast, maar dan wel met talrijke verrassende variaties en uitzonderingen. Bij mensen echter is er soms totaal geen touw aan vast te knopen. We stuiten hier op een intrigerend fenomeen: de mens is namelijk de enige diersoort die wordt geobsedeerd door het eigen lichaam en deszelfs seksualiteit. Van de opperdieren of primaten is de mens de enige soort zonder noemenswaardige beharing. Dit maakt ons uitermate gevoelig voor aanrakingen, nog versterkt door erogene zones. Door zijn naaktheid lijkt ons lijf ons ook voortdurend te verbazen en op te winden. We kijken er naar met een niet aflatende gulzige, om niet te zeggen infantiele belangstelling. Van alle primaten zijn we veruit de nieuwsgierigste. En glurend naar het lichaam van anderen kan het sleutelgat van onze nieuwsgierigheid niet groot genoeg zijn. Nieuwsgierigheid waaruit verlangens en fantasieën opzwalpen met een scala van bizarre tot vaak gruwelijke seksuele praktijken waarbij zelfs babies worden misbruikt. Geen prisma is zo van seks bezeten als de *Homo sapiens*. De porno-industrie zorgt daarbij voor de instandhouding van het sleutelgat. We zijn er zo aan verslingerd dat we niet doorhebben dat we er ons tot de bodem mee ontluisteren en vernederen.

Het feit dat wij 'naakte apen' zijn wekt allerlei verwarrende en tegenstrijdige reacties op. We kunnen er maar niet aan wennen. Niet aan het feit dat we een lichaam *hebben*, maar vooral ook niet dat we een lichaam *zijn*. Aangenomen dat in het zijn van het lichaam zich ons wezen en karakter uiten, dan is het zeker dat we juist daar de draad kwijt raken. Ik denk hier ook aan de anima en animus in ons onderbewuste, zoals door Carl Jung uitgewerkt in zijn psychologie. In de menselijke psyche spelen de anima (vrouw) in de man en de animus (man) in de vrouw hun complexe en beslissende rol. Je zou kunnen stellen dat in ieder mens – en het maakt niet uit hoe hij of zij seksueel geaard is – zich een merkwaardig huwelijk tussen man en vrouw afspeelt, zonder mogelijkheid tot echtscheiding. In de zichtbare werkelijkheid echter lijken man(nelijk) en vrouw (elijk) gesplitst omwille van de progenituur. Maar dat is dus voor wat de mens betreft te eenvoudig, want de ervaring leert dat die splitsing lang niet altijd precies volgens plan verloopt en ook dat het niet altijd de bedoeling schijnt te zijn. Bovendien is in onze hypergeërotiseerde samenleving de geslachtsdaad – en dan alleen beoordeeld op zijn voortplantingsfunctie – het enige 'verplichte

nummer' (helaas zonder adequate geboortenplanning). Er zit dus veel meer in de woorden man en vrouw dan alleen dat ze het met elkaar doen en kinderen krijgen. Dikwijls is er sprake van bevreedende, soms zelfs bizarre combinaties van mannelijke en vrouwelijke eigenschappen in een en dezelfde persoon. Soms heeft het de schijn dat ze willekeurig gekozen zijn. Alleen al om deze reden zou bijvoorbeeld homofilie niet als afwijking mogen worden aangemerkt. Homofilie is niet van vandaag en het lijkt mij niet geheel onwaarschijnlijk dat sinds het ontstaan van de mens iets wat een langdurige en geestelijke stroming of ontwikkeling is, zich op den duur in onze genen vestigt en zich in de stof manifesteert. Eveneens kan men hier denken aan biseksualiteit, travestie en, nog veel nadrukkelijker, aan iemand die zich in het verkeerde lichaam voelt geboren: de vrouw die zich innerlijk man en de man die zich innerlijk vrouw voelt. In mijn ogen een vingerwijzing dat de geest van de natuur de stof als het ware te sterk kan worden. Het lichaam wordt slechts als voertuig ervaren zonder identiteit.

Tegennatuurlijk?

Een overleden broer van mij had er destijds moeite mee dat zijn jongste zoon homofiel was. Wat ik daar van vond? Nou ja, er geen probleem van maken, accepteren en gewoon een

liefhebbend vader blijven, zei ik. Oh, maar ik houd evengoed wel van hem, evenveel als van de twee andere. Dat geloofde ik graag, want hij was lang de beroerdste niet. Maar ja, het was toch eigenlijk wel tegennatuurlijk, moest hem niettemin van het hart. Tja, als tegennatuurlijkheid bestaát, maar dan is de natuur zelf ook tegennatuurlijk, merkte ik op. Wat ik daarmee bedoelde?

Nou, kijk, in de natuur

maken de dieren van homofiele neigingen geen enkel probleem. Zijn mond viel open. Bestaat dat bij dieren...? Hij kon het niet geloven, dacht dat ik grappig wilde zijn. Maar het valt niet meer te ontkennen dat uit observaties door biologen is gebleken dat ook onder dieren homofiele verhoudingen bestaan. En niet bij één soort, maar bij ongeveer 1500 soorten, waaronder zelfs bepaalde insecten. Ik heb ze niet uit het hoofd geleerd, maar van een paar soorten ben ik op de hoogte. Bekend is homofilie onder meer bij vrijwel alle apen, maar op de lange lijst staan onder meer mannetjesgiraffen, leeuwen, honden, schapen (met name de rammes), dolfijnen, flamingo's, ganzen, eenden, albatrossen. Al deze diersoorten zouden zich dus tegennatuurlijk gedragen, maar dan is er nog veel meer tegennatuurlijk in de natuur. Het wijfje van het zeepaardje schiet haar kuit in de broedbuidel van het mannetje dat vervolgens de eitjes bevrucht en verder zwemt met een zwanger buikje, waarin de jonge zeepaardjes zich ontwikkelen. Helemaal de omgekeerde wereld zien we bij de vechtkwartels waar het de grotere en mooier gekleurde hennetjes zijn die met elkaar vechten en baltsen voor de haantjes die

straks de eieren bebroeden en de verzorging van de kuikens op zich nemen. Het zijn een paar voorbeelden uit een overstelpende veelheid aan levens- en rollenpatronen in de dierenwereld, waarin het omgekeerde rollenpatroon geen zeldzaam verschijnsel is. Als ik er vanuit mag gaan dat homofilie of vormen ervan, zoals biseksualiteit, zowel bij mensen als bij dieren voorkomt, dan is er wel een groot verschil, al is de mens in biologisch opzicht eveneens een dier. Maar bij mensen wordt homofilie vertroebeld door de rede en het woord Gods. Bij dieren niet. Die lopen niet rond met frustraties, schuldgevoelens of traumatische ervaringen. Geen mus verlaat het nest met een jeugdtrauma, geen tijger trekt zelfstandig de wildernis in met een moederbinding. En dieren leven niet in een maatschappij die riegelt van de vooroordelen en primitieve emoties. Die rede van ons is echt niet zo redelijk om er trots op te zijn. Wetenschappen die homofilie psychologisch, biologisch en sociologisch proberen te duiden, of instanties die het als maatschappelijk probleem met geëigende therapieën – liefst christelijk – te lijf gaan, zijn bij dieren onbekend. Wederzijdse aantrekkingskracht tussen individuen van hetzelfde geslacht is een natuurlijk fenomeen dat bij sommige soorten varianten vertoont. Bij de wilde grauwe gans, bijvoorbeeld, is waargenomen dat het voor deze vogels kenmerkende triomfgeroep de liefdesband bepaalt, waarbij de seksuele relatie van ondergeschikt belang is. Bij mannetjesgiraffen speelt onderlinge seks juist een vrij opvallende rol. Albatrosvrouwtjes vormen vaak innige stelletjes, waarvan er eentje paart met een mannetje, om dan samen met haar vrouwelijke partner te broeden en voor het nageslacht te zorgen. Opvallend daarbij is dat dit laatste ook mensen niet vreemd is: een lesbisch paar dat via een donor kinderen krijgt. In zo'n geval kan van liefde worden gesproken. Nu is de vraag of dit ook bij homofiele dieren het geval is. Dat lijkt me niet aannemelijk. Maar bij sommige soorten bestaan zeker wederzijdse genegenheid en trouw. Van vogels als de genoemde grauwe gans en albatros hoeft daar niet aan te worden getwijfeld. Een feit is wel dat seks, evenals bij de mens, niet altijd begint en ophoudt bij het verwekken van progenituur.

Weerstand

Maar is homofilie in de dierenwereld een natuurlijk gegeven, in de mensenwereld wordt dat niet zo gezien omdat die wereld daarvoor veel te ingewikkeld in elkaar zit, zoals ik al heb aangeduid. Homofilie bij de mens toont verschillende aspecten, waarvan sommige weerstand en agressie oproepen. Daarbij wordt dan wel over het hoofd gezien dat heterofilie ook behept is met bedenkelijke aspecten. Toch is het moeilijk om bepaalde verschijnselen te accepteren, zelfs als je ze wil begrijpen. Ik hoef hier mijzelf maar te noemen. Triest en verfoeilijk zijn in mijn ogen de zogenaamde 'afwerkplekken' waar tussen het struikgewas 'ontmoetingen' tussen mannen met homofiele gevoelens plaatsvinden. Dat durf ik wel te zeggen omdat ook homo's die ik ken dit verafschuwen. De Gay Parade op Roze Zaterdag vind ik meer een anti- dan een pro-homo-manifestatie. Amusant om te zien op de beeldbuis, maar ik zet niet mijn hoed op om erheen te gaan. De poesjenellen mogen kleur geven aan het leven in de binnenstad, mij zullen ze niet meer aanspreken zoals vroeger, toen ik nog een aantrekkelijke jongen voor ze was. Tragisch zijn voor mij de homofielen op gevorderde leeftijd die met netpanty's aan in het donker met elkaar zitten te foezelen. Maar ook zij horen thuis in die wereld van frustraties en onvervulde verlangens waarvan we allemaal deel uitmaken. En die wereld zal nooit en te nimmer veranderen en er zal altijd waakzaamheid zijn geboden voor haat en redeloze agressie. Intussen houd ik me bij Komrij, want ook als heterofiel val ik hem bij waar hij zegt: "Ik houd van de nicht die als een man op

mij afkomt". En ik voeg daaraan toe dat ik ook houd van de lesbo die als een vrouw op mij afkomt. Ze zijn er met velen en als homopaar, gehuwd of ongehuwd, gaan zij hun dagelijkse gang en leven hun leven zonder opvallend aan de weg te timmeren, tenzij in hun hoedanigheid als kunstenaar, politicus of anderszins. Maar ook zij moeten op hun hoede zijn voor buurtgenoten of hand in hand wandelend op straat of in het park. De natuur heeft geen moeite met ze. Per slot betekent homo – man én vrouw – gewoon mens.

Kathedraal

Tom van Ewijk (mini-c.v. zie pag. 30)

De kathedraal aan het grote stadsplein
dateert van het hemelvaarttjperk.
Aan weerszijden torent een reuzenraket.
Ze zijn nooit van de grond gekomen.

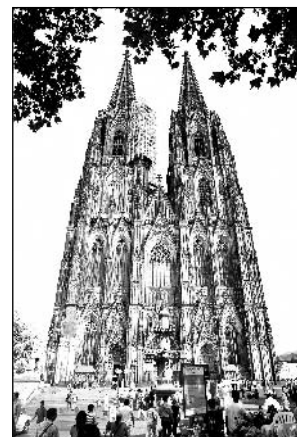
Veel werkers voor een hongerloon
eindigden hier naamloos met een doodsmak
door een misstap van de steiger
in de prestigeslag van het stadsbestuur.

In de absis links van koor en hoofdaltaar
ligt die middeleeuwse aartsbisschop
- ooit bekend als fervent ketterjager -
in zijn gebeeldhouwde capsule.

En over grafstenen met sleetse namen
van een eens bewierookte elite
drentelen door middenschip en zijbeuken
de toeristen uit Babylonië.

Dom van Keulen, foto R. van Elst

Door kleinigheidjes nader tot het atheïsme (1)

Joseph H. McKenna

Bij dieper duiken in de literatuur van het ongelooft en 'vrijdenken' van de laatste drie eeuwen, is het interessant om de 'kleine dingen' te zien die als redenen gegeven zijn voor het verwerpen van het christendom en God. Hier volgt een selectie in mijn eigen woorden van wat diverse auteurs van 100 tot 300 jaar geleden te berde hebben gebracht:

1. Als God belangrijke informatie aan slechts enkele mensen 'openbaart' en die informatie verborgen houdt voor de rest van de wereld, spreekt daaruit een onrechtvaardige bevoorrechting van de kant van God. Als God een verlossende boodschap voor het mensdom had, waarom maakte God die boodschap dan niet kenbaar voor iedereen op hetzelfde tijdstip?
2. Informatie kan alleen 'geopenbaard' worden genoemd als zij voordien 'verborgen' was. Maar beweerd geopenbaarde informatie bestond al honderdduizenden jaren in de wereld en was over de hele aardbol te vinden. De geboden van Mozes waren geenszins een 'openbaring' aangezien elke stam op de planeet al millennia eerder tot zulke leefregels was gekomen.
3. Als God werkelijk tot de wereld sprak, zou de wereld ter zake eensgezind overtuigd zijn. Maar wat we horen is een cacafonie van elkaar tegensprekende stemmen van talloze religieuze sekten. Alleen al door die verschillen van opvatting zijn ze ongelooftwaardig. Ze hebben allemaal gelijk met hun beschuldigingen naar elkaar en ze zitten allemaal fout met hun eigen beweringen.
4. Zeggen dat God 'genade' heeft met de mensheid kan alleen betekenen dat Gods wetten van zichzelf onwerkbaar wreed zijn en genade vereisen om ze te verzachten of dat God ten onrechte

genadig is door niet zijn oorspronkelijke straffen voor overtredingen van zijn rechtvaardige wetten toe te passen. Hoe dan ook, 'genade' wijst op in gebreke zijn.

5. Jezus als een 'zoon van God' is net zo verdacht als alle andere 'godenzonen' wier moeders door godheden zwanger waren gemaakt. Dat was heel gewoon in de tijd waarin het christendom opkwam, en het christendom nam eenvoudigweg het god-mens-verhaal over.

6. Het is godslasterlijk om te zeggen dat God geen andere manier zou kunnen bedenken om zijn geprikkeld gevoel voor rechtvaardigheid tevreden te stellen dan zijn eigen onschuldige zoon te executeren. Elke menselijke vader zou opgehangen worden voor zo'n aanpak.

7. Geen enkel systeem van strafrecht kan een onschuldige de plaats laten innemen van een schuldige en dus is de plaatsvervangende dood van Jezus een immoreel idee. Het is een idee gebaseerd op dat van de geldstraf, van het betalen van een boete in geld ten behoeve van een iemand anders; dat is toelaatbaar, maar dat iemand het schavot opgaat voor een ander wordt nergens aanvaard.

8. Als Jezus op Aarde kwam om te 'lijden' voor onze zonden, dan zou hij heel lang hebben moeten leven; hij zou een invaliderende, tientallen jaren durende ziekte moeten hebben gehad, hij zou hebben moeten meemaken dat zijn kinderen en zijn vrouw eerder dan hij stierven, hij zou dement moeten zijn geworden en een oude dag van aftakeling en strompelen gehad moeten hebben; hij zou in geestelijke en lichamelijke pijn moeten zijn gestorven op zijn 93ste en niet op zijn 33ste. Maar hoe ging het: Jezus stierf in de bloei van zijn leven na drie uur lijden op een vrijdagmiddag en toen spoedde hij zich terug naar het paradijs waar hij vandaan kwam. Vele miljoenen mensen hebben meer geleden dan Jezus. En vele miljoenen zouden bereid zijn te sterven als ze wisten dat ze levend terug konden komen na drie dagen om verslag uit te brengen over het hiernamaals.

9. Als het Jezus' doel was te 'sterven' voor de mensheid, zou de manier waarop geen verschil hebben gemaakt. Hij zou gestorven kunnen zijn aan

Originele titel: *Little things can make an atheist*, blog op website The Huffington Post, dec. 2016.

Dr. Joseph Hugh McKenna (59) is hoofddocent Geschiedenis van religieus gedachtegoed, Universiteit van Californië, Irvine. Website: uponreligion.com.

Vertaling: *René van Elst*; publicatie met toestemming van de auteur/copyright-houder.

pokken of een koorts of door uit te glijden op ijs.

10. God had maar zes dagen nodig om het heelal te maken, maar kon hij de hele mensheid niet ineens redden in een week? Duizenden jaren gingen aan Jezus en zijn volgelingen vooraf en tweeduizend jaar zijn sinds Jezus verlopen, maar nog steeds zijn de meeste mensen niet gered.

11. Als het de bedoeling van Jezus was geweest om een nieuw religieus stelsel op touw te zetten dan zou hij het zelf tijdens zijn leven opgeschreven hebben, zoals tientallen eerdere Joodse profeten. Maar Jezus schreef niets op.

12. Jezus wordt in de evangeliën beschreven als oneerbiedig jegens zijn moeder toen hij twaalf was en opnieuw als volwassene.

13. Jezus volgde zijn eigen voorschrift niet: hij hield niet van zijn vijanden maar hekelde hen met ongegronde bitterheid.

14. Eeuwige kwelling als straf zonder rehabilitatie voor de gestraften is mischien wel het immoreelste idee dat ooit iemand heeft bedacht. En toch preekte Jezus de hel. Het zou beter zijn voor ons allemaal als we voor eeuwig tot niets worden gereduceerd dan dat één kind voor eeuwig moet kronkelen in de hel.

Wordt vervolgd.

Boek over vrijdenken en humanisme verschenen

Dik Kruithof, secretaris DVG

Op 25 november 2016 werd in het Utrechtse UCK het nieuwe boek van Bert Gasenbeek (red.), *Vrijdenken & humanisme in Nederland, 40 Plekken van herinnering* gepresenteerd. Het boek bestaat uit veertig korte verhalen bij plekken verspreid over heel Nederland. Tijdens de presentatie vertelden auteurs aan de hand van gebouwen, begraafplaatsen, steden en monumenten waarom deze plekken herinneringen dragen aan de geschiedenis van Vrijdenken en Humanisme. Zo kwamen, om een indruk van de inhoud van het boek te geven, het beeld van Bonifatius, het huis van de gebroeders Koerbagh, het Domelamuseum, de schacht van de Oranje Nassaumijn, het huisje van Spinoza en de Heemraadssingel in Rotterdam en de Schapekamp in Oosterwolde voorbij als plekken waar geschiedenis is gemaakt. Lees het boek, dan weet u wat daar gebeurd is!

Na de schrijvers gaf de voorzitter van het Humanistisch Verbond Boris van der Ham zijn goedkeuring aan het boek: het bevat verrassende en boeiende verhalen en leest als een trein, aldus de voorzitter.

Intermezzi op de piano werden verzorgd door Herman Beks. Daarna bedankte Bert Gasenbeek de beide fotografen, Gerla Warringa en Bram ten Hoor, vertelde hoe het boek tot

stand gekomen was en bood zijn proeflezers Rob Tielman en Ina Gasenbeek een eerste exemplaar van het boek aan. Vervolgens was het nog lang druk tijdens de afsluitende borrel. Het boek is inmiddels als jubileumgeschenk toegestuurd aan alle leden van De Vrije Gedachte en we hebben al veel enthousiaste reacties ontvangen. Het kost € 19,95 en is te koop bij Uitgeverij THOTH en het Humanistisch Historisch Centrum.

Foto's boekpresentatie: R. van Elst. Meer foto's op de cover.

Rob Tielman (l.) ontvangt van Bert Gasenbeek een exemplaar van het boek

Hierboven met de klok mee vier van de auteurs, met de titels van de door hen geschreven hoofdstukken: Piet de Rooij (*Tolerant Amsterdam*), Miriam van Reijen (*Benedictus de Spinoza, Rijnsburg*), Anton van Hooff (*Mariënhof, Oosterwolde*) en Elise van Alphen (*De seksuele hervormingsbeweging, Rotterdam*).

Moderator Wim Berkelaar (l.) bespreekt met Bram ten Hoor en Gerla Warringa de fotografie voor het boek

Boris van der Ham, voorzitter van het Humanistisch Verbond, recenseert het boek als eerste

Dominee, pastoor of rabbi? (7)

[vervolg van hoofdstuk XII]

Wie zou nu bij die beloofde opstanding recht hebben op dat stofje? 't Zou een gevecht geven van belang!

Mag ik asjeblief dat stukje uit uw arm? Ik heb het noodig voor 't compleet maken van mijn neus.

Onmogelijk, vriend, ik kan 't niet missen uit mijn arm.

Ja maar, 't behoort mij, ik heb het 't eerste gehad.

En ik het laatste.

Ik kan toch niet met een halve neus lopen!

Ik nog minder met een lammen arm; ik mis ook al een stuk uit mijn longen, dat zit nu aan de kuiten van dien langen kerel ginds, en hij wil 't niet teruggeven.

Dat kan mij niet schelen, ik wil mijn neus hebben.

En je krijgt hem niet.

Arme onmachtige Almacht!

Thans, nu velen begrijpen dat die stoffelijke opstanding eene onmogelijkheid zoude zijn, gooien de dominees 't op den geest, die volgens hen niet stoffelijk is. Wat hij dan wèl is, zeggen ze niet, 'k denk dat ze 't verzwijgen uit bescheidenheid. Maar overigens weten en zeggen ze alles van dien geest. Wij, — dat is dus die geest, — wij ontwikkelen meer en meer; wij worden al volmaakter en volmaakter, en zullen in geheele volmaaktheid en zondeloosheid na den dood 't eeuwige licht aanschouwen, en de heerlijkheid en de 'k weet-niet-wat-al-meer. Nu, onmogelijk is 't niet. 't Is echter raar dat men zoo niets van dat ontwikkelen merkt, en niets meer van volmaaktheid bespeuren kan bij een 70-jarige dan bij een 20-jarige. 't Tegendeel ziet men eer, zou ik denken. Als zoo'n 70-jarige lang genoeg leeft zullen we zien dat hij kindsch wordt, dat de geest geheel verdwijnt in plaats van zoo verbazend te ontwikkelen. — Als we *hier* eene school hadden waar de leerlingen der hoogste klasse dommer en slechter waren dan die der laagste klasse, zouden we de school spoedig sluiten. Om dezelfde reden zou onze lieve Heer sluiten, wanneer die eene school van voorbereiding was voor den hemel.

"Als de aarde eene leerschool voor den hemel is, betreur ik zeer dat mijn onbekende voorged mij niet op een beter instituut heeft gedaan." (MULTATULI.)

De bewijzen die de heeren bijbrengen voor het onsterfelijkheidsdogma zijn van zóó kinderachtigen aard, dat het onbegrijpelijk is hoe ze er mee aan durven komen.

In de omstandigheid dat de mensch de onsterfelijkheid verlangt en begeert, ligt het bewijs, dat we ze deelachtig zullen worden, zegt dominee. — Zoo? Dat doet me plezier. Dan weet ik ook zeker, dat mijne vrouw nu een meisje zal krijgen, waarnaar ze zoo verlangt (ze heeft al drie jongens.) En onze meid trekt dan zeker een twintigje van de 100.000, zij "verlangt en begeert" al meer dan 4 jaar, het trouwen wacht er op.

't Geloof aan onsterfelijkheid werkt verheffend en veredelend; laten we dat varen, dan worden we gelijk aan de dieren, meent dominee weer. — Over die verheffing en veredeling zeiden we al iets [zie hoofdstuk VIII] en zullen nog meer zeggen, waaruit blijkt, dat GOETHE niet ten onrechte Mephisto laat beweren, dat de mensch zijn verstand slechts

gebruikt om dierlijker dan eenig dier te zijn. (In oorlogen van Christelijke natiën werden na 1854 reeds 2.250.000 menschen doodgeschoten, gestoken of geslagen. Zegge 2¹/₄ miljoen. Wat een veredeling na achttien eeuwen Christendom!) — Ook merkte b.v. JESUS niet veel van het nut dier opstandingsleer. De Schriftgeleerden en Farizeeën (tegenwoordig zouden we zeggen de dominee's en catechiseermeesters) vervolgden en kruisigden hem, terwijl hij hoe genaamd geen last had van de Sadduceeën, die niet geloofden aan eene opstanding en aan engelen.

De zich *spiritisten* noemenden trachten thans de onsterfelijkheid te bewijzen door 't oproepen van geesten. Zien of hooren kan men die geesten niet, doch met of zonder tusschenkomst

van een geloovige schrijven ze allerlei onbeduidende en nietszeggende mededeelingen op leitjes en laten verder tafels ronddraaien en door de kamer schuiven. Zoo bezitten we een paar bladzijden druks, door MULTATULI's geest zoogenaamd gedictieerd aan dominee HUET in eene taal en stijl, die meer dan ongunstig afsteken bij de ongeëvenaard schoone taal, waarvan MULTATULI zich tijdens zijn leven wist te bedienen.

't Komt mij voor, dat, tengevolge van het bijzonder onbeduidende dier mededeelingen, al die manifestatiën beneden de aandacht zijn van een ontwikkeld mensch. 't Is tijd vermorsen. Een gesprek met den domsten, vervelendsten boerenkinkel is leerzamer en amusanter dan elke mededeeling, die we tot hiertoe van de geesten ontvingen. Tafels laten draaien en omvallen kan ik zelf wel, daar heb ik geen geesten voor noodig. Desnoods huur ik een slagersknecht. En vooral, de vertooningen lijken zooveel op goochelarij en er werden reeds zoovele "mediums" ontmaskerd als goochelaars, dat we maar wachten zullen op wat duidelijker geesten-manifestatiën, liefst bij daglicht.

't Zou om te rillen zijn, als werkelijk onze arme zielen na den dood maar steeds moesten verschijnen op commando van HUET en consorten, om een handje te helpen bij tafeldansen, klopgeesterijen en 't schrijven van onbeduidendheden, van tijd tot tijd afgewisseld door 't uitblazen van eene kaars, of 't om de ooren slaan van een ongeloovige. De Christelijke hemel heeft mij nooit erg toegelachen, en de hel nog minder; maar men zou ze waarachtig verkiezen boven een bestaan, zooals de spiritisten de zielen toeschrijven. Laten we dus blijven hopen, dat we nooit zoo diep zullen behoeven te dalen.

Dominee, pastoor of rabbi?

is de titel van een boekje, zonder auteursnaam uitgegeven, maar geschreven door J.G. ten Bokkel, dat in 1890 door de vereniging De Dageraad werd uitgegeven. Het was een groot succes, dat ook veel reacties en polemieken uitlokte. Meer drukken volgden; 47.000 exemplaren werden verkocht. Jan Gerhard ten Bokkel (1856-1932) was jarenlang lid van De Dageraad en is ook auteur voor en redacteur van het gelijknamige tijdschrift geweest. In een nog onvoorspelbaar aantal afleveringen biedt de Redactie u dit grootste succesnummer van onze vereniging ter lezing aan. Hier en daar heb ik eigen noten toegevoegd.

René van Elst,
hoofdredacteur

De Vrije Gedachte

Doelstelling van De Vrije Gedachte

De vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' stelt zich ten doel:

het bevorderen van het vrijdenken.

Het vrijdenken is een atheïstisch-humanistische levenshouding gekenmerkt door:

- Rationeel denken en onderzoeken van de werkelijkheid daarbij strevend naar:
 - bevrijding van dogmatisme, vooroordeel en onwetenschappelijke houding,
 - vasthouden aan principes van toetsing en bewijsvoering.
- Moreel handelen vanuit het besef van:
 - eigen verantwoordelijkheid voor gedachten en daden,
 - menselijke waarde,
 - solidariteit met de medemens, de natuur en het milieu,
 - de eindigheid en onherhaalbaarheid van elk individueel leven.

Een vereniging ontleent bestaansrecht aan haar doelstellingen en aan haar ledental. Veel doelstellingen kunnen worden bereikt bij voldoende aantallen (actieve) leden. Opkomen voor de situatie van mensen met een atheïstisch-humanistische levenshouding is erg actueel. In de komende periode wil 'De Vrije Gedachte' graag nieuwe activiteiten organiseren, ook in de regio's, en meer voor het voetlicht treden. Dit vergt creativiteit, tijd en energie van het bestuur, meer vrijwilligersinzet en een financiële impuls. U kunt hierbij helpen.

Bezoek onze website
devrijegedachte.nl
en onze Facebook-
pagina

Steun De Vrije Gedachte!

Vindt u ook dat de vereniging op de kaart van levensbeschouwelijk Nederland thuishoort? Wilt u ook dat de vereniging nieuwe activiteiten organiseert? Steun dan de vereniging!

U kunt de vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' steunen door:

- mee te doen bij activiteiten en uw mening te geven,
- als vrijwilliger te helpen bij de organisatie van activiteiten, of door een regiokring te starten,
- ingezonden brieven te sturen aan kranten en uzelf daarin expliciet als vrijdenker te benoemen,
- geld te schenken aan de vereniging of een legaat na te laten. U kunt hierover vrijblijvend een informatief gesprek voeren en u daarvoor aanmelden via ons mailadres (zie onder),
- andere belangstellenden te attenderen op de activiteiten van de vereniging,
- te reageren op publicaties e.d. van 'De Vrije Gedachte',
- lid te worden van vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' (zie het informatiekader in dit blad),
- abonnee te worden van het blad 'De Vrijdenker' (zie het Colofon van dit blad).

Heeft u vragen of ideeën? Het bestuur hoort ze graag! Of wilt u praten over nalaten of schenken? Neem contact op via info@devrijegedachte.nl; voor andere contactmogelijkheden zie het informatiekader in dit blad.

Het driekleurig viooltje is sinds de 19de eeuw het internationale symbool van de vrijdenkerij. Dit bloempje heeft in het Frans de naam *pensée*, die gedachte betekent. De bloem heeft deze naam gekregen omdat de vorm ervan op die van een menselijk gezicht zou lijken en omdat de bloem in augustus vooroverbuigt alsof hij diep in gedachten is. *La libre pensée*, een term die Victor Hugo in 1850 geïntroduceerd zou hebben, betekent letterlijk de vrije gedachte en is de Franse benaming voor het vrijdenken. (Bron: wikipedia.org.)

strikte scheiding tussen kerk en staat – weren van indoctrinatie uit opvoeding en onderwijs – bevorderen van een kritisch onderzoekende, wetenschappelijke houding – ontmaskeren van religie, pseudo-wetenschap en andere waanvoorstellingen – vrijheid van expressie – respect voor de waardigheid van de mens als wezen met een eindig en eenmalig bestaan – erkenning van het volledige zelfbeschikkingsrecht van de mens over eigen lijf en leden – respect voor andere levende wezens en het milieu